Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 111 (15085) ◆ 1993 чылдын июнь 18, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 22.45 Садар өртээ 4 рубль.

ТЕХНИКАНЫ МӨӨҢНЭЭН

Республиканың девискээрлеринге эрткен неделяда болган үеринің үржуктарын дарый узуткаар дээш Тыва Республиканың Чазааның, Президентиниң болгаш министерстволарының, комитеттериң база түс-түс черлер чагыргаларының ап чорудуп эгелээн хемчеглериниң түңнелинде байдал үгээртеп орар. Үер-халап үезинде мал-маган, одар-белчнир база оруктчириктер, көвүрүглерден ангыда, чурттакчы чоннуң аразындан сугга когарааннар чок болган.

Бо хүннерде үрелген оруктарны болгаш көвүрүглерни септээр база транспорт харылзаазын катап түргүзар дээш улуг хемчеэлиг ажылдар районнарда чоруп тур. Ынаар дыка хөй техника аймаан чоруткан. Чижээлээрге, Чадаана хоорайда суг сордуларар 2 «КамАЗ» болгаш бир «ЗиЛ-130» дүн-хүн чок ажылдап турар. Оон ангыда ында Кызылдан, Ак-Довурактан, Шагаан-Арыгдан ангы-ангы хевириниң 40 ажыг машина-тракторлары ажылдап турар.

(Бистиң корр.).

ЧАЙЛАГЛАРЖЕ КӨШКЕН

САМАГАЛДАЙ. Районнуң девискээринге часкы үеде улаштыр чагган хар элээн шаптараазыннарны болдурган-даа болза, тес-хемчилер кыштаглаашкынны багай эвес эрттиргеш, малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле бо чылын багай эвес ажылдааннар.

Район чүс хойга онааштыр ортумаа-биле 71 хураганы камгалап алган. Ажыл-агыйларның аразындан «Чодураа» совхоз эки ажылдааш, ортумаа-биле 82 хураганы алган. О-шынаажылар 79 хураганы менди камгалаан. Амгы үеде малчыннар чайлагларже көжүп турар. Ылангыя «Чодураанын» болгаш Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтарның малчыннары Шуурмак адаанда делгем чайлагларже көжүп кирген.

Хараал-Тей болгаш Чаш-Тал фермаларының саанчылары каш хонук бурунгаар чайлаглаан, сүт-саан өлбеп эгелээн.

Совхозтарның малчын бригадалары хой кыргылдазын чоорту эгелээн. Ол талазы-биле районнуң девискээринде 8 пункт белеткеттинген. Кыргылданы ийи неделяның дургузында доозар дээр шиитпирлээн. А хой чуур черлер ажылдаарынга белен.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНГЕ

БАЙ-ХААК. Таңды районнуң ажыл-агыйлары ниитизиби-ле 6233 гектар черде тараа культураларының чаштырылгазын кылган. Ам 1060 гектарда кукурузаны, 179 гектарда картофельди болгаш 22 гектар шөлде ногаа аймаан тарып доозуп турар.

7500 гектар чериин чайгы аңдарылгазын кылган, оон иштинде 500 гектар шөлдү ийи удаа болбаазыраткан.

Удавас мал чеминиң белеткели болгаш сиген кезилдези эгелээр. Ынчангаш районнуң удуртулгазы бо талазы-биле белеткелдің кандыг чоруп турарының дугайында хуралды июнь 18-те эрттирер. Мал чеминиң белеткелинге үткүштүр «Шаңган» акционерлиг ниитилел, «Кара-Булун» болгаш «Революцияның чалбыжы» совхозтар багай эвес белеткенип турар. Ындыг-даа болза «Россия» болгаш «Межегей» совхозтар бо ажылды саададып турар.

Виктор КАРА-САЛ.

КЫРГЫП КИРИПКЕН

«Ак-Туруг» совхозта хой кыргылдазы эгелээн. Ажыл-агый беш тонна дүктү күрүнеге дужаар. 21 кодан хой кыргылдага кирер.

Баштай-ла Владимир Дарыйның 300 баш хоюн кыргаан. Оон соонда Сергей Шайдаанның 200 хоюн кыргыкчылар кыргып кирипкен. Хой кыргыкчылары шалыпкын ажылдап турар. Кыргып турар хойлар аразында кодурлуг хойлар база бар бооп турар, бир чамдыктарының дүгү чүгле ооргазында арткылаан болгулаар, дески эвес. Дүк планын күүседиринге мындыг чүүлдер шаптыктыг болур дээрзин кыргылда пунктузунун эргелекчизи Дадар-оол Монгуш менээ чугаалады.

Дыка хөй хойнуң дүгү чулдуңуп дужүп калган боордур. Оларга, коданга кажаа иштинге чүлүүнүп каар, хойжу оны белен каяа чыып чоруур чүве деп, чамдыкта харын чыып алыр-даа ыйнаан. Ынчалза-даа моңу черле чугаалап көрейн: хойларны оларның дүгү дужүп турда кыргып болбас бе? Май айда кыргыырга таарымчалыг эвес бе?

Кызыл-оол КОМБУ.

ГИМНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының социал-политика айтырыларының талазы-биле ораакчызы Б. С. Шыырап, Дээди Советтиң Даргазының ораакчызы М. С. Козлов олар чогаалчылар болгаш композиторлар-биле үжуражын, ажык чугаа кылган. Чогаадыкчы ажылдакчыларын болгаш удуртукчуларның аразынга болган сүмележиг чугаанын кол темазы — Тыва Республиканың күрүнеин ыдык ыры — гимн дугайында болган.

ТР-ниң тугу, сүлдези бар, а ыдык ыры чүге саадап турарыл? Маңаа хамаарыштыр удуртукчулар тайылбырны берип, бо талазы-биле конкурс комиссиязының сөөлгү үеде барык түлүп келгенин чажырбайн чугаалааннар. Комиссия ыдык ырының үш хевиринге доктааган болгаш ДС-тиң сессиязынга саналлагылаан турган. Ынчалзажок ук саналдар депутаттарның негелдезин хандырбаан болгаш өде кылдыр үзамдыккан.

Болуп эрткен сүмележиг хуралга чогаалчылар, композиторлар база культураның хоочуннары дыка онзагай аалга, сес шилип нарыылаваан. «Тооруктуг долгай таңдым», «Байлак чүртүм» деп чонда суурагжаан. барык улустуу адырган ыыларны гимнге таарыштыр оркестрге бижидип дыннаарын саналдаан. Конкурс комиссиязы ажылын доозып, мурнунда доктааганы үш хевирни база дагын саналдаан кузеллиин илередиккен. Түүнел кылдыр чүүү билип алыыл дээрге, июль айда болуп Дээди Советтиң сессиязынга ыдык ыры — гимнге шилиндек ажылларын улус депутаттары дыннаар болгаш түүнел чүгле ынчан билдинер. Сессияның ажылын саадатпазы-биле аваа бир-ийи ажылды шилип киирери комиссияга онааажып турар. Хей-ле үе эрттирип, үрчар шүүгаашкын соонда, чоннуң билдингир ыры гимн апаар чадавас. Ынчалза ында багай чүү боор, чоннуң ыры — чоннуң ыдык ыры бооп мөнгежиир-ле-дир. Үк ужуражылга сүмележиг болганда, ону углап, шиитпирлээр кол харыысалгалыг кижилерни дугуржуп албааны-база элдеп. Сессияга саналдаар ажылдарны мурнунда турган — конкурс комиссиязы шилиир бе, азы...? Айтырыг агаарда ажык арткан. Кымга-даа хамаарышпас, тодаргайлаарга конкурста киришпейн турар ыры, чугаал сайгарып билир эштерден чугаадыкчы бөлүк түргүзарын М. С. Козлов баштай чугаалаза-даа, оозу чогуур шиитпир чок арткан. Ол база-ла «амыдырал-чүртталга көргүзе бээр ыйнаан» дээн ялылыг болган. Харын-даа чогаалчылар, композиторлар гимн чогаадып чадаштынар азы өске «мастерлерге» чагыдар бе? — дээн ялылыг хөөннер ужуражылгага дыңнадылаан. Ындыг болза ажылдарны кымга киирерил? Будалып, ийи чыл чыгам үеде түүнел чок келген конкурс комиссиязынга бе? Үүге шулукчу биле композиторга бүзүрел, олар-биле социал-чагыг кереезин чарарындан дидинневаал? Чочда чогаадыкчы сөлым-чаяанныглар төнмээн болдур ийин. Азы тыва улустуң ырын гимнге таарыштыр кылырын тодаргай эштерге таарыштыр — ынчан харыысалгалыг болур. Ынак республиказының ыдык ырын кылыры дег ындыг улуг харыысалга, идегей кайдаа!

Владимир СЕРГЕ-ООЛ.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

«Шын» солунну чагыдып алган-дыр силер бе? Чагыдылга кылып албаан болзунарза, бөгүн сөөлгү хүн. Мурнунарда ам-даа каш шак бар-дыр.

Солуннуг болурунче далажыңар!

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫН КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва Республиканың Чазааның, Профэвилелдериң Тыва Республика чөвүлелиниң болгаш ажыл берикчилериниң төлээлекчилериниң база бүдүрүлге ээлериниң аразынга 1993 чылда дугуржулгазының дугайында» Тыва Республиканың мооң мүрнунда хүлээп алган доктаалын ёзугаар чоннуң социал камгалалын күштелдирер соруга-биле бо чылын амыдыралга боттандырар чугула хемчеглерни ТР-ниң Чазаа бадылаан.

Республиканың министерстволарынга болгаш төп албан черлеринге, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларынга ол хемчеглерни күүседир талазы-биле ажылды калбартып чорударын хүлээп алган доктаалда айыткан.

1993 чылда чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглериң аразында республиканың чонунуң амыдырал деннелин көдүрер, оларның байдалын экижидер угланыышкыннар көрдүкүп турар.

Хуу ажыл-агыйны хөгжүдер өүзелдиг өг-бүлелерни деткиири-биле бир баш чылгы малды, бир-ийи инекти болгаш беш-он хой-өшкүнү чиигелдериг өртектер-биле саткаш, оларга мал чеми белеткээр болгаш тараа тарыыр шөлдерни ангылан бээрин чөпшээрээн. Немелде ажылдаар черлерни тургузарынга, а ол ышкаш ажылдавайн турар кижилериниң чаа мергежил чедип алырынга ниитизиби-ле бежен ажыг миллион рубльди тускайлаарын доктаалда айыткан.

Чоннуң кадыкшылының болгаш чайгы үеде уругларның дыштанылгазының талазы-биле боттуг хемчеглер база көрдүнген. Чижээ, эргежок чугула херектелдиг кижилерге халас болгаш чиик өртектиг 1000 путевканы «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарга болгаш «Шира» санаторийге баары-биле тыпсыры көрдүнген. Район бүрүзүнге он-он болгаш Кызыл хоорайга —60 путёвкаларны чайгы кадыкшыдылга лагерьлериге дыштанар уругларга 50 хуу чиик өртек-биле садар.

Пенсионерлериниң, инвалидтериниң болгаш хөй уруглуг өг-бүле кежигүнериниң мүрнунда ажылдап турганы будүрүлгелериниң, организацияларның болгаш ажыл-агыйларның акша-хөрөңгизи-биле оларның чүртталга бажыңарының септелгезин чорудар: Каа-Хем районга бот пенсионерлерге 4 квартиралыг чүртталга бажыңының тулуун доозарын; Тоора-Хем суурга инвалидтерге болгаш пенсионерлерге ачы-дуза чедирер биче будүрүлгени тургузарын; Эрзин суурга — көдээ ажыл-агый продуктуларын сайзырадып кылыр, бөрт дааразар, септелге черлерни кылырын, бүгү районнарга чааскаан арткан пенсионерлерни болгаш инвалидтерни оттулар үүл-биле халас хандырарын доктаалда демдеглээн. Ол ышкаш студентилерге болгаш өөренникчилерге чамдык чиигелделер база көрдүнген. Чижээ, Мугур-Аксы — Кызыл аразынын агаар оруу-биле республика найысылалында өөренип турар студентилерни чылда-ла ийи удаа халас уждурын, а ол ышкаш Мөңгүн-Тайга районнуң уруглар дыштанар «Малчын» лагеринге малчыннарның уругларын халас дыштандырары көрдүнген.

Тыва Республиканың Президентизиниң «Өг-бүлениң байдалын экижидер, ие-чашты камгалаар талазы-биле бирги чергенин хемчеглериниң дугайында» Чарлыында айыттынган үүлдерни амыдыралга боттандырып чорударынга ажыглаары-биле 24 миллион рубльди тускайлаарын доктаалда айыткан.

Пенсионерлерге, инвалидтерге болгаш хөй уруглуг өг-бүлелерге дузалаарының, чоннуң амыдырал-чүртталга байдалын экижидериниң талазы-биле өске-даа чугула хемчеглер ол доктаалда көрдүнген.

ХҮР-МЕНДИ

Каа-Хем районнуң «Ленинчи орук» совхозтуң малчыннары кышты хүр-менди эрттиргеш, оттуг серини чайлагларже көжүп турарлар.

Анчымаа Сарыдаровна биле Сүрүнчап Сүүр-оолович Иргиттер амыдырал-чүртталгазын мал ажылы-биле холбааннар. Ынчангаш бо хүннерге чедир мал малдап чоруулары бо. Малчыннап эгелээни баштайгы дээрезинде дузалакчы кадарчылап турганнар, оон соонда 1984 чылдан эгелээш, боттары тускайланып, кодан хүлээп алганнар, ол хөөннөр багай эвес диртип ажылдап чоруулар.

Эрткен чылын Иргиттер төрүүр 100 баш хоюндан 89 хураганы камгалап алган турган, а бо чылын 80-ни алганнар. Хойдан дүк кыргып алыр талазы-биле көргүзүлгери база багай эвес. Малчыннар пенсияже үнзе-даа, ниитиниң малын өстүрүл карактаар херекке үлүүн киириштирип турарлар. Ажылынга алыс сеткилиннен берилген улус оозун белен каяа каап аар деп. Малчын өг-бүле Мерген хемнин дужунда чайлаанче көже берген.

Дугуржап МОНГУШ.

АЛЫЗЫНДАН АЖЫЛГЫР

Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтун Чалааты хойжу бригадазының Даштыг-Хонаштың Арыг-Бажында кыштаганга ажыл-иш кыжын хайымныла турган. Аңаа кыштаан мал чылды хүр-менди ашкан. Кыштагның ээлери — Болат-оол Эрелчин биле Кызыл-Уруг Ойдуп — аныяк өг-бүле. Оларның кайызының-даа ада-иезин дуржулгалыг малчыннар чораан. Хоочуннарның ажылжин оларның уруглары уламчылап, хойжулай бергеннер. Мал малдаар талазы-биле ада-иезинден көрүп, билип ап чораан чүүлдери ам эргежок чугула апарганы ол-дур. Хоочуннарның дуржулгазы уругларынга амыдыралга өөредиг болганы чугаажок. Бо дугайын чугаалап олура, Кызыл-Уруг: «Малчын кижилерге тускай эртемниглериниң арга-сүмези, дузазы, негелдези база эргежок чугула, дузалыг боор» — дээн, бодалды база илеретти. Оларның-биле харылзаалыг, бот-боттарын билчип ажылдаарының чугулазын демдеглеп олурганы чугаажок. Чугаавысты ол мынчаар уламчылады:

— Эртхен чылын баштай төрээн хойлардан төрүүр чүс хойга онааштыр 92 хураганы алдывыс, бир хойдан 2,2 кг дүктү кыргыдывыс. Бо чылын сорулгавыс чүл дээрге, төрүүр чүс баш хойдан 90 хураганы, хойдан 2,4 кг дүк кыргып алыгын хүлээндивис. Алыс түңнеливис чоорту көстү бээр ыйнаан. Боттарывыстың күжүвүс-биле 20 тонна сигенни кезип ап, 5 тонна ногаан суланы тарааш, кезер деп дутуруштувус. Мал адаанга урар курган өдекти 12 тоннадан эвээш эвести бөлер мындыг бис.

Хойжунуң ажылының алыс түңнелиниң чедиишкинниг болуру хөй-ле үүлдерден хамааржыр, кижиниң кызымаа, тура-соруу, ажылды эки билири дээш баар болгай, а мал чеминиң курлавырындан база хөй үүлдер хамааржыр. Малчынның ону онзалап чугаалап олурганы черле таварылга эвес. Кызыл-Уруг Ойдуп коданда ажылды билдиліг башкарып турар кижи-дир деп үүве оон чугаазындан, ажылжининиң көргүзүглериндеп кестүп турар. Хүлээнген ажылынга хаспысалгалыг, негелделиг-даа, Ынчангаш бо коданда ажыл иш үре-түңнелдиг, Сакманчы Лидия Тамгай хойжуларга боттуг дузаны көргүзүп турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

КОНСТИТУЦИЯ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА МЕДЕГЛЕЛ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң дугайында медеглелди Конституция чөвүлел хуралының киржикчилери бадылаашкынарның хөй нуруузу-биле хүлээп алган.

Документиде айытканы болза:

«Конституция чөвүлед хуралының киржикчилери, бистер Россияны эрге-хоойлуг, шажындан ангы, федеративтиг күрүне кылдыр көрбүшаан, оон дээди үнелиг үүлүг кижи, оон чаяаттынган эргелери болгаш хосталгалары болуп турарын барымдаалап, чаа Конституцияны хүлээп алыры бистин ниитилевистин боттуг негелдези болуп турар деп санавышаан. Россия Федерациязының чаа Конституциязының дараазында үүлдери-биле чөпшээрештивис.

Кижиниң төлептиг чоруунга дээп болбас. Ону куду базарынга чүү-даа чүве үндезин болган туруп болбас.

Кижинин эргелери болгаш хосталгалары казыттынган туруп болбас болгаш кижи бүрүзүнге оон төрүмелиндеп аңаа хамааржыр. Оларны Конституция ёзугаар хүлээп көрүп, Кижи эргезинин Бүгүнинин декларациязынга база делегей эргезинин ниити хүлээп көрдүнген норма-чижектериве дүүштүр магадылап турар.

Россияда бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурнунга бир дөмей деп эргелиг. Эргелериң болгаш хосталгаларның деп чоруун сөөк язызындан, эр, хөрөөеннинден, национальдан, дыл-домаандан,ызыгуурундан, чурттап турар черинден, шажынны канчаар көрүүнден, политиктиг үзелбодалдарындан, эт-хөренгизинден болгаш албан-дужаалының байдалындан хамаарылга чокка магадылап турар.

Экономиктиг девискээрнин чаңгыс эви өнчүге дээп бодбазы-биле, бараванарны, ачыдуза чедирилгелерин, сац-хөө акша-хөрөңгилерин хостуг саарыылдырары-биле, адаанчаажын ажылдаарын камгалаары-биле, керээнин болгаш хоойлуга дүүштүр боттандырып турар экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуу-биле магадылаттынып турар.

Россия Федерациязында хуу, күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хүлээп база камгалап турар. Хамаатыар болгаш олагаын каттыжыышкынзары хоойлуга дүүштүр алган черин хуу өнчү кылып алыр эргелиг. Кымнын-даа эт-хөрөңгизин туразында хавырган туруп болбас.

Назылап кыраанда, аараан, ажылдаар аргазын түр када чидирген, азырадыкчызындан чарылган таварылгада социал хандырылганы күрүненің күселя-биле Россия Федерациязында магадылап турар.

Экономиктиг чаагай байдалга, хамаатыларның кадыкшылын быжыглаарынга идиглиг ажыл-чорудулганы деткип, мактаар.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының кара чаңгыс үндезилекчизи болгаш Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң эдилекчизи — оон хөй национальдыг чону болуп турар.

Күрүне эрге-чагыргазы болза хоойлужудулга, күүсекчи, суд эрге-чагыргаларын ангылаанынга болгаш оларның дем каттыштырын ажылдаарынга үндезилеттинип турар.

Ниитилелдиң кандыг-даа кезээ, кандыг-даа каттыжыышкын, кандыг-даа түс кижи күрүнеде эрге-чагырганы бодунга шиңгээткен туруп болбас.

Ийи палаталыг Федералдыг хурал — парламент Россия Федерациязының хоойлужудулга эрге-чагыргазын боттандырар.

Россия Федерациязының Чаза күүсекчи эрге-чагырганы боттандырар.

Россия Федерациязы — Россия болза Федерацияның субъектилериниң — республикалардан, крайлардан, областардан, федералдыг үжүрдүзалыг хоорайлардан, автономнуг областан, автономнуг округтардан тургустунган Федеративтиг күрүне болур.

Бүдүн болгаш үлеттинмес күрүне болур Россия Федерациязының суверенитеди оон бүгү девискээринге күштүг болуп, нептереттинген турар.

Россия Федерациязының күрүне тургузуу болза оон чаңгыс эвин, эрге-чагырганың децентрализастаашкының, Россия Федерациязының составында улустарның бот-башкартынар эртезин хандырып турар.

Эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле дем каттыштырган Федерацияның субъектилери боттарының аргазынга деп эргелиг.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш Федерация субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразынга эрге-хүлээлгелерни күүседиринің үүлдерин ангылары Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Федеративтиг кереезге үндезилеттинген.

Россияда чер-черниң бот-башкарылгазын хүлээп база магадылап турар».

Б. ЕЛЬЦИННИҢ *чугаазы*

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Чөвүлел хуралдың үшкү пленарлыг хуралын Кремльге ажыдып тура, Борис Ельцин, Конституция чөвүлел хуралының 10 хонук иштинде ажылынын үезинде «чаа Конституцияның төлевилелиниң талазы-биле ажылдың дыка бурунгаарлаашкынын» чугаалаан. «Төлевилелди бөлүктерге чугаалажып көрү колдуунда доозулган. Төлевилелдің эге бүрүзүн, үүл бүрүзүн тус-тузунда ыяк чугаалажып көрген, эрге-шөлээ талазыбиле эң шыырак эксперттернин күжүн аваа киириштирген» деп, ол айыткан.

Бөлүктер шуптузу Президентиниң саналдааны төлевилелди болгаш Съездиниң Конституция комиссиязының ажылдап кылганы төлевилелди-даа кады чугаалажып көргенин Борис Ельцин дыңнаткан. «Оон түңнелинде Президент төлевилелдиң үүлдериниң чамдызын, оон-биле каны Конституция комиссиязының төлевилеливедеп үүлдерни өзек кылдыр алгылаан».

Чаа Конституцияның чаңгыс аай кылдыр дугуруштунган төлевилели тыптын кээп турар деп чугаалап болурунун барымдаазы бөгүн бар бооп турарын Президент айыткан.

Бөлүктер Конституция төлевилелиниң элээн хөй эгелерни дыка өскертир ажылдап кылганын ол дыңнаткан. Чижээ, федералдыг органнар бөлүү РФ-тиң Президентизинге, федералдыг хуралга, Чазакка, суд чорудулгазынга хамаарышкан айтырыглар талазыбиле эдилгелерни саналдаан. Кижиниң болгаш хамаатының эрге-шөлээзинин дугайында эге дыка байлакшаан.

Борис Ельцинниң бодап турары-биле алырга, федералдыг органнарның төлээлекчилери Конституция чөвүлел хуралынга бот-боттарының аразынга чөрчүп, маргыжар чоруун болдурбаан бооп турар.

«Федерацияның субъектилери бо чөвүлел хуралга федералдыг керээни чарганының соонда чөрүлдээлери болдурбас дээш эң чугула ужурдузалыг базымын кылганнар» деп, ол уламчылаан.

Чер-чер бот-башкарылгазының бөлүү чер-чер эрге-чагырганың дугайында конституция үүлдериниң утка-шынарын чаартып тургусканын Президент демдеглээн. Оон чугаалааны-биле алырга, чөвүлел хуралда будүрүлге ээлери болгаш бараан будүрүкчүлери база идепкейлиг ажылдап турарлар.

Ниити ажыл-керектің мисилдежишкиннерни тиилээни болгаш талаларның чөпшээрежишкининиң улам хөй талалыг апарганы чөвүлел хуралдың кол чеиишкини бооп турарын Президент чугаалаан.

Президент ажылчын комиссияларның үзе шиитпирлээр ужурлуг ийи шаптараазының айтырыгларын айыткан.

ИВИ ЧҮГЕ ЭВЭЭЖЕП КЕЛ ЧЫДАРЫЛ?

Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң ивизин саная. Ында ам 1492 ивиг бардыр деп түннел үндүргеп. Моон алгаш көөрге, эрткен чылдынга деннээрге 58-ле ивиг немешкен болуп турар. Ыя ол немелде кымнын-даа сеткилин оожуктурбас боор деп билип турар мен. Чүге дээрге, чыл санында ивиниң саны барык-ла өспейн, харын эвээжеп кел чыдар. 1991 чылда 395 ивиг хораан, а эрткен чылын ол сандан 134 баш хөй болган. Чыл санында-ла бир өрегеден ортумаа-биле 30 хире ивиг хораан турар, бо үнелиг малдың чидирин ол хире үлүг болуп турда. Ивижилер, тускай эртемниглер чүүү бодап турарыл? Мындыг айтырыг салып алгаш, олар бир хемчээн ап көрген болза кылдыр болгай бээр-дир мен.

Хорамча аарыгдан, мыйыс кескениннен болуп турар бе, азы малчыннарның, тускай эртемниглериниң харыысалга чогундан болуп турар бе дээрзин чүге эки тодаратпас боор чүве ирги. Азы бир болза, адыг болгаш бөрүге алзып турар бе, бир-ле чылдагаан турар болгай. Оны тодарадыр, буруулуг кижилериниң адын адаар үе ам келген боор.

Бир эвес мыйызын кескениннен өлүп турар болза, бо чылдың апрель айда үнген № 60 «Шын» солунга Тыва Республиканың Көдээ ажылагый министерствозунун улуг мал эмчизи Шыдар Монгуштун ивиг мыйызын кезерде, баш бурунгаар чүүү кылып, кандыг белеткел ажылдарын чорутса чогумчалыын айтып бижээн чүүлүн удуртулга болдурза ажырбас деп бодалдыг мен. ол чүүлү бурунуу-биле деткиир мен. Ол арга-сүмеин ивижилер, тускай эртемниглер боттуу-биле күүседир болза, мыйыс кескениннен чангыс-даа ивиг хораас деп бодаар мен. Мыйызын кезип каан ивиниң адак-ла дээрге 5-6 хонук хайгаарап карактап кээр болгай. Ол чорук малчын кижиниң ээ-харыысалгалыг чоруунган хамааржыр-дыр.

Ивиг мыйызын садып алыр дээш кижилер малдың өлүүчидерин бодаастар, чүгле алыр-чиирин бодаарлар. Ынчангаш ивиг мыйызын кайы-хамаанчок кезер чүүлдерни болдурбас херек.

Ам бодап олурарымга: Тожуга ивиниг, чылгыны өстүрер талазы-биле республика болгаш район чергелиг удуртукчулар дыка-ла хөй доктаал, шиитпирлерни үндүрүп, хуралсуглаага аазаашкыннарны кылып, солуннар арынарынга бижип келгилээн болдур ийин. Олар колдуунда-ла күүсеттинмейн барган, анаа-ла ак саазын кырынга артып калган. Ивиг, чылгы өзер хамаанчок, кандыг дуза, деткимче херек боор. Бо кижи бодаарга, ол шуут четчир. Ынчалза-даа малчыннар ону ожаан билбейн, ажылга харыысалга чок болуп келген, олар ажылды хол дашты-биле кылып чаныга берген, хомуданчыг чүве ол-дур. Холу дынзыг, тывынгыр, сагынгыр, тура-соруктуг ажылдаар болза, эхти будун, хырны тодуг чорбас чүве бе. Рыноктун бо берге үезинде аан.

Ивиг малдың баш санын өстүрер дээр болза, Тыва Республиканың Көдээ ажылагый министерствозунун удуртукчулары Тожу район чагыргазының көдээ ажыл-агый кидиэнинин тускай эртемниглериниң, а олар боттарының эзлээнде, малчыннардан негелдеп уламчылап, күштелдирип, эмгы үеним тевинге дүүштүр чаа арга-хорга-биле ажылдаар байдалды чорутуп, малдың уксаазын экижидер хемчеглерни ап, чайгы болгаш кышкы турлагларны, оларның чоогунда одар шөлдерин тускайлап, эки одардыг черлерни шилиир херек. Чүгле бо таварылгала көскү түңнелдер алып кээп болур. А бистин совхозтун ивиг малының кышкы турлаа шуут чедишпес. Ында оът-сиген, ылангыя ивиг малдың чиир оъду шоолуг чок. Ынчангаш бо кыжын ивилер кышты арай деп ашкан, аргандорганы аажок болган. Ажылагыйны үстүнден чагырып, дужаар үеде дыка эки одарлыг девискээрлерни камгалалдыг черлер кылып каанындан, ивиг одарладыр черлер дыка кызырылган.

Ивиг мал анайлап эгелей берген үеде ол хоруглуг черлерге оларны одарладыр эрге бар эвес, ам канчаар, чамдык ивижилер Серлиг-Хем талазынче көже бергеннер. Ол чер-ныяулетпүр ажыл-агыйының девискээри болгай. Ындыг болганда, олар бир болза бо черни арендалап алынар, азы шуут моон өскээр көже берінер дээр болза, ынчан база-ла берге айтырыг чайгаар-ла турустунуп келир. Ынчангаш алыс кедизин бодаар сорулга-биле камгалалдыг черлерни эрги ээлериниге дедир эгидип бээр дугайында айтырыгны чазак деннелинге чедир тургузарын бо черниң хоочун чүртакчылары, ивижилер үргүлүү негеп турар. Улустун үнүн хүндүлүг даргаларывыс дыннаар боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

Бистерни, улуг кижилерни, дувуредип турар база бир айтырыг бар. Ол болза, эмчи хандырылгазы-дыр. Ивижилерниң чүрттап, ажылдап чоруур черлериниң аразы ырак боорга, медицина ажылдакчылары оларга ай-айы-биле барбайн баарлар. Ону ивижилер улуг хомудал-биле чугаалажып турарлар. Кандыг-даа кижи аарыг бээрге, эм-дом херек апаар. Ынчангаш бо айтырыгны ала-чайгаарлаашкынче сала бербейн, районнуң эмчилери ырак-узак турлаглардан кижилерге чогуур дуза көргүзериниге кичээнгейни салып, оларга чедип турары күзенчиг-дир. Шаанда эмчилер эм-таның артыныкан, ивиг, чары мунуп алган турлаглар кезип чоруур-ла боор. Ам чүве-ле болза, кижилер белеиин хараар болу берген, машина-техника чокта, чоннуга бараан болуп шыдаар арга-шинээ чок апаргаң, ана элдеп үе бо. Бо айтырыг дээрге чүгле кижиниң болуунун кызымак, ак сеткилдиг, тура-соруктуг чоруунда чүве ыыдажыл. Ивижилерге эмчи дузазын хүн бүрү чедирип турарын бирги чергенин кылдыр көөрүн күзеп артым.

Шомбул САМБУУ.
Тожу район.
Алыр-Кежиг суур.

Хууда бодал

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРДЕ

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйларынга 1991-92 чылдарның кыштаглаашкынында 16796 хураган төрүттүнген турган болза, июнь 1-ге чедир 11794 хураган дириг арткан болган. Бо чылын 18729 хураган төрүттүнген. Оон 16326 хураганны онча-менди доруктурган.

1992-93 чылдарның кыштаглаашкынының төнчүзүнде «Күш-ажылдың хостуу», «ҮТКА 25 чылы», «Чааты» совхозтарның малчыннары чаш малдың хорамчазын болдурган.

Районнуң ажыл-агыйларының күрүнеге эът, сүт, садып турарын сан-чүрагайлар, хуу талазы-биле сайгарып, көрүп олурарга, кончуг эки дептер хире ындыг байдал көзүлбес. Харын-даа ажыл-агыйларда мыйыстыг бода малдың ажаалда-чемгерилгезинче доктаамал чогуур кичээнгей салбайн келген-дир деп чугаалап болур. Херек кырында сүт-бараан фермаларында сиген, саваң болгаш чулуктуг чемненнин күрлавыры бар турган. «ҮТКА 25 чылы», «Арыскан» совхозтар апрель—май айларда силосту харын-даа өскээр садып турган.

Кайы-даа ажыл-агыйда малчыннар эрткен кыштаглаашкынны канчаар эрттиргенин түңнел түрар. Ынчангаш районнуң ийи малчынынга сөстен берээли.

АНЫЯКТАРНЫ ӨӨРЕДИР

Очур-оол МУНЗУК, «Арыскан» совхозтуң хойжузу:

— Бистиң совхозтуң малы 1992 чылдың кыжынында дыка баксыраан. Кодурлап шаг болган. Төрүүр чүс хойга онааштыр совхоз ниитизи-биле 8 хураган алган болгай, көргүзүгнүң кончуун көрүңер даан, кол чылдагааның ында деп болаар мен. Ындыг байдалды болдурбас дээш кызымак ажылдаар апзар бис деп чүвени кижи бүрүзү медереп билип түрар бис.

Хураганындан бөөр ажаан азырап келгеним хойларым бо чылын дунгужуп оолдаан. Төрүүр чүс хойга онааштыр чүс хураган алдым.

Хой ажылы берге болгаш харысалгалыг. Ынчалзажок бо ишче аныяктарны хаара тудуп, оларны аңаа өөредир. Чанчыктырар болза эки. Улуг кижилерни солуур улус херек болгай. Мен бодум үжен ажыг чыл малчынаап келдим. Бистерни солуур кижилер херек чүве-дир ийин, мээн бодаан чоруур айтырыгларымның бирээзи ол. Ынчангаш ону мында чугаалап олурарым бо.

Аныяктарны сакманчылап, кадарчылап көрүңер дээргеда, ынашпас боор чүве-ле болгай. Чамдыктарының ону эки билбезе-ле чөп хире. Оларны мал ажылынга өөредири, мен бодаарымга, черле чугула апарган. Чүге дээрге бөгүн мал-биле халбэктанчыл чоруур улус, бистерниң, назыхарывыс улгаткан. Бисти солуур кижилер аныяктар болур ужурлуг.

ДУЗАЗЫ ЧОК БООР-ДУР

Фаина САМДАН, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң малчыны:

— Мал ажылынга он дөрт харлыымдан эгелеп ажылдап өгеледим. Багай көргүзүглерлиг чорбадым. Бо чылын база чүгээр болдувус, төрүүр 100 хойга онааштыр 121 хураганны онча-менди камгалап ап, доруктурдувус. Бистиң ажылывыста, чедип ап турар көргүзүглеривисте чажыт-даа чүү боор аан. Малды карак-кызыл кижилер өстүрер чүве-дир ийин, кызымак кижилер дээрим ол-дур ийин. Бичии-ле салдынып, кошкаш кыныр болза, ат болганы ол.

Чамдык малчыннарны көөрге хураганнары шору доруга бээри билек, оларже сагыш салбайн баргылаар. Чаш малдың өлүп хораан чоруу оон тыптыр дээр мен. Бистер хураганнарывыска чарбадан кадык хайындырын берип турар бис. Оон ыңай эм-таң кылдыр чайын тайгалап чорааш, ямыбуру оттарны кадырып алырга дыка дузалаар.

Сөөлгү үеде малдың тускай эртемиглери харысалгазын дыка кудулаткан. Зоотехник, мал эмчилери-даа ынды-хаая келир апарган үе-дир бо. Ол келгенде кандыг-даа дуза катпас боор-дур. Мынчаар ажылдаар болзувусса, огулуг чүү-даа бүтпес дээр мен.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

САРЫЛКТЫ СААП ЭГЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында 9067 баш сарлык бар. Эрткен чылга деңнээргe, бо чылын ол малдың хорамчазы эвээш болган. 1992 чылда ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйларындан 771 сарлык аарыгдан өлген болза, бо чылын өлүп хораан малдың саны 88.

Амгы үеде сарлык төрүп турар. Ниитизи-биле 1450 сарлык төрээн, чаш бызаалары хорамча чок өзүп доругуп турар. «Аянгаты», «Хемчик», «Дөн-Терезин» будуруге кооперативтериниң болгаш арат ажыл-агый ассоциацияларында эң хөй сарлык төрээн.

Район чагыргазы болгаш көдээ ажыл-агый эргелели кооперативтерде төрээн сарлыктарны саазы-биле сарлык фермаларын тургузар дугайында шиитпирин хүлээп алгаш, бо ажылды организастап турар. «Хемчик» кооператив болгаш арат, тараачын ажыл-агыйлар каттыжышкында сарлык кооперативиниң удуртукчузу Владимир Саая сарлыкчылары-биле 60 хире төрүүр сарлыктарны тудуп, ферманы тургузуп алган. Мында ам ол малды саап өөредип эгелээн.

«Хөнделенде» сарлык кооперативи (удуртукчузу Вячеслав Кенден-оол) ферма турар черде кажааны тудуп, 50 хире сарлыкты саазынга белеткеп турар. Актын Мунгаш-Акта чурттап, ажылдап турар сарлыкчылар чыылгаш, сарлыкты саар дугайында шиитпирни деткээн.

Хоюг-оол МОНГУШ.

АДЫ МУРНАКЧЫЛАР АРАЗЫНДА

Бистиң «Х Улуг хурал» колхозта Тывавыстың чеди чүвүн малының чүгле ийизи—иви биле сарлык чок. Ынчангаш ында мал ажылында ажылдап турарларның саны хөй. Оларның кайызын ол дээр, ажыл-ижинге сагышсеткилиндеч бердинген кижилер хөй. Ол-ла хөй малчынларның аразындан өшкү кадарчылары —аныяктар Ольга биле Альберт Дензинмаалар-ның ажыл-ижи-биле таныштырып көрейн.

Ольга биле Альберт өг-бүле туткан соонда, дораан, совхозтуң өшкүлерин хүлээнип ап, малчын деп эң-не харысалгалыг, берге ажыл-биле амыдыралын холбаанар. Баштайгы дээрезинде бергелер турганы чугаажок. Ажылга таваржып келген моондактарны ажып эртери берге болбайн аян, бергелерден чалаңы бээрлер база турар. Дензинмаалар ындыг болбаанар, кайызы-даа кежээ, турасоруктуг улус болгаш тургустунуп келген бергелерни ажып эрткеш, үр-даа үе эртпээнде мурнакчы малчыннарның аразынга ады үнүп турар апарганнар.

Бо эрткен кыжын Дензинмаалар кодан өшкүзүн хүрменди кыш ажырып, 100 баш өшкүден 100 анай алыр планын күүсеткеш, өшкү бригадазында үшкү черде чоруп турар. Оларның кыштаа ада-өг-белериниң шаг-шаандан бөөр улуг чүрту — Хаан-Дагның одар-белчиирлиг эдээ.

Мурнакчы малчыннарның дузалакчылары сакманчылар — Ольганың угбазы Татьяна Ирбижей биле Альберттиң честези Виктор Кыргыс дунмаларынга улуг дузаны чедирип келгеннер, оларның чедип алганы бөгүнгү көргүзүүнде дузаргааш айтыры чугула.

«Кылыр магазы-биле кылыр, хырын магазы-биле чиир» деп бистиң тыва улус чугаалажыр. Аткан даңдан куш дүнге чедир бис-биле эгин кожа, чай-хос чок ажылдап, бистиң хырны-боскувусту куруглатпас поварларывыс Марта Маспың-оолду, Ульяна Хомушкуну мактавайн, ам черле кымнарны мактаар боор. Тыва далган, боова-даа бызыптар турдулар. Ус харын бергедежип тур. Оон башка, кыдат блюдо-даа чип көрдүвүс. Каш чыл бурунгаар бо-ла совхозка ногаа ажаан турган кыдаттардан та өөренип алганнар, та боттарының тывызыны, оны тодаратпаан мен, амданыны-ла кончуг чорду. Ыраааш канчаар, эът-ле турар болза, анай кара чажывыстан амгы өөренгенивис манчы, бууза, орус котлета, гуляш, плов, далган үзүп каан тыва быдаа дээш, сонуургатпас-ла чеми чок кыстар. База үргүлчү ол-бо крупа, чүү-хөө айтыртынып, думчуктанмас. Бар-ла чүүлдери-биле булганыптар улус. Каша безин каш янзы.

Борта бир демдеглеп кагза чогуур чүве механизаторларның ижер сүдү, чиир хлеви халас болдур эвеспе. Оон шүүделин совхоз дуглап турар. Арткан чемнерни кежээ санап көөрүвүске, ортумаабиле 100-110 рубль иштинде болур чорду. Хүнде чиген чем аан. Бо эрес-кежээ, турасоруктуг улуг-биче кижилерниң ачызында, чүгле кызыл-тасты 1200 тонна чедир ажаап аптарывысты баш удур саназшкынар көргүскен. Гадан 8 центнерден эвээш эвес дүжүттү алыр дээш демисежир бис.

— **Толмачёваның үезинде силерниң ажыл-агыйыңар ногаа өстүрер талазы-биле алдаржып турган болгай. Ам байдал кандыгыл?**

— Бөгүнгү байдал оон дора эвес. Суур улузунга бо Сенектиң суггарылга системазынга 22 гектар черге картофель шөлүн тускайлап бердивис. Совхозтуң бодунуң шөлү база аңгы. Оон-биле чергелештир янзы-бүрү ногаа, капуста олуртур, чазы арай саадап тур, бистен хамаарышпас чылдагаанар ужун. Эрткен чылды эрте тараан ногаавысты суг аппарган. Ам хар орай эвээн. Тайга-сында хевээр, удур чаап база турар. Суг сыыгаарын, бадарын манан тур бис. Ногаа дүжүүдү эки болзун дээш хемчегларни алыр апаар. Чудук адаанче чудуучук суккан эвес.

Интервьюну «Шынын» корреспондентизи Седип МОНГАЛ алган.

ОНЗА ҮҮЛГЕДИГЛЕР БОЛБАЗА-ДАА...

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Кызыл хоорайның милиция килдизи республика найысылалынга сөөлгү үеде корум-чүрүмну быжыглаар, кем-херек үүлгедикчилери-биле шынгыы демиселди чорудар дээш бо хүннерде улуг күженнишкиниг ажылдап турар.

Ылангыя эрткен неделяның дургузунда хоорайның милиция ажылдакчылары, министерствонуң харыысалгалыг ажылдакчылары хөй кижи киржикчилиг күштелдирген рейдилерни удаа-дараа организастаан, кем-херек үүлгедиишкиниг удур тодаргай ажылдарны кылган.

Республиканың иштики херектер министри, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Сал, оон оралакчылары С. С.-Б. Монгуш, Л. К. Куулар, килдистер начальниктери А. А. Садовой, Э. О. Хаажык болгаш хоорайның милиция салбырының начальниги А. Д. Сарыглар олар эвлечеглиг дежурныйлаашкынче ажылдакчыларны полу составы-биле чыгаш, хоорайда криминалдыг байдалдың дугайында тодаргай тайылбырны кылып, инструктажты доктаамал чорудуп турар. Бо удуртукчулар чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмайн турар дээрзи чугаажок. Олар боттарының бүгү ажылдакчылары-биле денге дежурныйлаашкынче дүн-хүн ооккa үнүп, хөй кижи, ылангыя чон, аныяктар чыгдыр, черлерни, вокзалны, криминогенниг черлерни, подвалларны, учетта турар кем-херек үүлгедикчилериниң чурттап турар черлерин, автооруктарда транспортту болгаш өске-даа черлерни доктаамал хынап турар.

Хоорайның милиция салбырынга болган эвлечеглиг инструктажтың соонда генералдың «Волгазынга» олурукаш, кезек ажылдакчылар-биле кады бир кежээ рейдинге кириштим. Хоорайның эң хөй кижилиг Кочетов кудумчузун хынай аарак баткаш, автовокзалга келиривиске, бүгү чүве өй-тавыында болду. Эзирик болгаш чүрүм үрөп турар кижилер чок дээрзиниң дугайында ында милицияның дежурныйлары генералга илеткедилер. Ол аразында Калинин кудумчузунда 28 дугаар бажыңның подвалында өлген кижи мөчүзү бар дээр дугайында медээ дыңналып келген. Узун бажыңның подъездилеринин чаңында кээгивеске, бир подвал шоочалыг. Дараазында подвалче хыналга кылып кирер деп турувуста, ол чергин участок ажылдакчызы сержант маанап келди. Беш каат бажыңның подвалы шуут хаванды. Чүү-даа көзүлбес. Шимээн-даа чок. Чүгле ында-мында хырындан дамдылаан сутнун даажы дыңналыр. Министрниң оралакчызы, подполковник Далар-оол Комбуевич Куулар-биле подвалдың бир ужунда каранды бичии өөзелче от шаккаш чырыдарывыска, хажыызындан бир кижиниң холу үстүп чыдыр.

— Ол-дур, отун эки чырыт! — деп Д. К. Куулар мелээ чагааш, каранды өрээлдиң азында олурган кижиде-ле барды.

— Тур! — деп алгыраргадаа шимчевес. Харын-даа шыкап-ла, өлүг сек-биле дөмей, тыныжы безин дыңнаңбас. Ынчаар орта, «шыкап-ла болган амытан-дыр» деп бүдүү иштинде сестин бодан каастым. Холундан тутканы, өрү тырттарга, мүн-не бут кырынга турап келди. Чүү-даа көзүлбес каранды черге олурган ол кижини подполковник холундан тудуп алгаш кудумчуже үндүрүп келирге, ам таптыг топтап көрдүм. 13-14 хире харлыг тыва ол. Идик-хеви бүдүн-даа болза довурак-доозунга карартыр-ла боражып алган. Арны шупту кара хөө.

— Чүү кижи сен, кайда чурттап турар сен? — деп айтырарывыска, чүнү-даа харыылап албас. Чогум арагадары ишкен хевир чок. Ындыгдаа болза чашпан тыптып алган дээрзиниң дугайын хоорайчын милиция начальниги А. Д. Сарыглар дораан илередипти. 50 дугаар магазин чоогунда бажында чурттап турар ол бичии оол ада-иезин кижи орнукшуткан черже чоруй беарга, чашпан тыртып турганы илереэн.

Хоорайның Калинин кудумчузунда кара өөнүг «Волганы» хынаар дугайында медээ рациядa дыңналып келген. Эзинче базо орук чанында бензин кудар черге келириске, шыкап-ла, кара өөнүг 16-00 ТВЗ дугаарлыг «Волга» мурнувуста чораан автобуска шуут-ла уткуштур келирге, автобустуң чолаачызы кончуг дүрген «чайлай дүшкеш» харын-даа үүгүлежишкиниң болдурбаан. «Волга» ол-ла халыткаш, хууда автотранспорттуң бензин кудар черинге чаала доктаап чорда, генералдың машиназы оон соондан ызыытыр четкеш, дүй турупкан соонда, оралакчы министр Л. К. Куулар, майор А. Д. Куулар олар кара «Волганың» ийи талазындан кончуг дүрген баргаш, эзирик чораан чолаачыны, пассажирлерни машинадан үндүр командылаткан. Чиңүп-даа аайын тыппаан эзирик чүрүм үрекчилерин машина баарынга хая корүндүр тургускаш, үжээн. Аңаа кнопка-биле ажыллаар база чоңдуруп турган кылган, түдазыээрилгелиг 2 бижекти хавырган. Машина иштинге 4 шил водканың бирээзин аксын ажыткаш, чыттыр салып каан болган. Чолаачы-биле пассажирлер шупту эзирик. Чолаачызы Игорь Русанов «Спутник» деп туризм черинин машиназын шак ынчаар, бодунуң эш-өөрү-биле ажылдап турган болган. Оон-шынызлазын хавырган. Чолвачылаар эргезин казыар апаар. А эзирик чораан болгаш соок чергеш ап чорган пассажирлерни сайгарылга ылыр туска бөлүкче чоруткан болгаш тодаргай хеммегларни алган. Машинаны КАИ-ниң «торгаткан машиналар» хондуар черинче аппарган.

Министр болгаш оон оралакчылары база хоорайның милиция начальниги А. Сарыглар олар-биле хоорайже кирер оруктарда ажылдап турар КАИ постуларынга шуптузунга чедип, байдалдың дугайында сонуургаашымга, ыңдыг-даа онза чүве чок болган. Ол кежээ Кызыл — Эрбек ооруунга «Урал» деп мотоциклди мунган 4 эзирик, солду туткан. Кандыг-даа документ чок болган. Мотоциклди дораан хавырган, чогуур черинге аппарып турганы.

Рейд үезинде Кызыл хоорайның КАИ салдызының улуг инспектору, милицияның капитаны Владимир Совам-Байырның бөлүү тергиин эки ажылдаан.

«Тыва хамаатты тудуг» черинге хамааржыр «КамАЗ-тың» чолаачызы О. Х. Хөгажиев оң хонук бурунгаар Кабардин-Балкар Республиканың Баксан районунан 14 муп.

Хоорайга рейд

шил «Русская» деп водканы, спортчу 5610 чүвүрну болгаш 1 миллион 700 мың полиэтилен хаптарны чүдүрүп алгаш үнүпкеш, Кызыл чоогунда 9 дугаар километрде КАИ ажылдакчыларынга туттурган. Документилер меге болган. Ынчаар орта чолаачы Хагажиев эрте бөөр аргазын дилеп, Сонам-Байырга 1 миллион туда акшаны болгаш оон эштерингe кижи бүрүзүнге 1-1 хаваржак водканы халас бөөр мен деп өөрешкен. Милиция ажылдакчылары аңаа чөпшөөрешкейн, чүүктү эккелгеш, өртөөн саназарга, 20 миллион рубль ажып турар болган.

Оон ангыда хууда «Жигулиниң» өөзи В. Розаев хаинстрлерге 40 литр спиртти киир сөөртүп чораш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган.

Бистиң кожавыс Моолдан кээп турар чамдык хамаатылар сөөлгү үеде элээн сараалыг херектерни кылып турар апарганы чажыт эвес. Моолдан келген бир «ЗиЛ-дың» хынаарга, аңаа бистиң тып чадап турарывыс авторезиналар, будук аймаа, кислота, өөнүг металлдар болгаш өске-даа бараанар шупту документ чок болган. Оны дүнеки үеде хоорайдан үндүрер деп турда туткан.

Бир чолаачының Мугур-Аксыга аппарган, аар өртөнүе саткаш, байын алыр дээш 15 шил «Рояль» деп спиртин база хавырган.

Оон ангыда элээн каш хамаатылардан конопляны тыпкан.

Бо рейдилер үезинде эзириктер сергедир черинге болгаш хоорайның милициязының тускай камераларынга дыкала «хайныышкыныг» болгаш. Оон түңнелинде эрткен хүннерде, байыңлалда хоорайга онза кем-херек үүлгедиишкиннери болбаан. Милицияның шык мындыг деминг болгаш организастыг ажылдап турганының дугайында хоорайның чурттакчылары эскерип, чугаалажып, оны деткип турарлар. Ол ындыг турар-даа ужурлуг. Ынчаар ажылдаар херек.

Хоорайның милиция салбырынга дүне бир шакта бичии үш хире харлыг Андрюшаны шагдаажар тып эккелген. Ада-иезин оны дилеп, чүгле эртенинде суралган чедип келгеш, алган. Паркка бир хөрөөжен кижи эзирээш, үжүп каарга, чаш уруу чаңынга ыглап орган.

Виктор КАРА-САЛ.

Күскү дүжүт дээш

ОРУЛГАЛЫГ АДЫР АПАРГАН

«Кызыл-Даг» совхоз ногаа, картофель тарывайн турда, беш чыл бурунгаар аңаа, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын дооскан Калина Чаяановна Донгак ажылдап чедип келген. Бодунуң дооскан мергежилин ханы өөренип алган аныяк кыс дидим, чаа эгелээшкиннерни кылып, үндезин база чок черге ногаа, картофель тарып өстүрерин шиитпирлээн. Совхозтуң ынчангы директору, өске-даа тускай эртемниглер аныяк агрономнуң ол эгелээшкинин үүлдүгүзүнүп, деткээн. Ынчангаш ногаа, картофель тарып болур хире черни боду таарыштыр шилип алырын аңаа сүмелээн.

Совхозка турум кылыр ажылы чок, сезоннуг ажылдар үезинде аар-саар ажылдарга киржип турган 10 кижини бир звено кылдыр тургускаш, ногаа, картофель тарыыр шөлду шилип алган. Шак ынчаар «Мажалык» деп (ногаа тарыыр черинин ады) звено ажылдап эгелээн. Баштайгы чылын чаа черни болбаазырадып кылыры, үрезин тып, сэлып алыры ындыг-ла белен эвес болган. Ынчалзажок агрономнуң кызымаа, шимченгири-биле картофель, капустаны баштайгы чылда 5 гектар черге тарааш, оон багай эвес дүжүттү өстүрүп, ажаап алганнар. Ол-ла олчаан оларның ажыл-ижи үре-түнелдиг болуп, картофель, капуста-биле совхозту, суурда уругларга саатарын, школаны хандырып турар апарган. Артыкшылдыын харын чурттакчы чонга безин салып турар болу бергеннер.

Эрткен чылын 8 гектар черге картофель тарааш, бирээзинден-не 90 центнер дүжүт алыр планын 138 центнер кылдыр ажыр күүсеткен. Ынчангаш район эмиелгезинге 30 тоннаны, Мөнгүн-Тайга районга 15, «Кара-Хөл» совхозка 4 тоннаны керээ ёзугаар туттуста саткан.

60 тонна картофель кирер шыгжат черин 1991 чылда туттуруп алганнар. Ынчангаш кыштап чиир картофель-биле совхоз бодун долу хандырып турар. Тарыыр үрезинге курлавыр чылдың-на артып турар. Совхозка бо чылын 30 тонна картофель үрезинге арткан, 13 тоннаны үрезин хереглээн кижилерге саткан.

Ам совхозта картофель тарып өстүрер бригаданы тургускан. Ында алды кижи бар. Мурнунда аңаа ажылдап турган кижилериниң чамдыктары өг-бүлезиниң аайы-биле арат ажыл-агыйларын тургузуп, боттары бот-тускайлаң ажылдап чоруй баргылаан.

Бригаданы агроном Калина Чаяановна билдилиг удуртуп, бо чылын база 8 гектар черде картофельди олуртканнар. Бригадада бригадириң өг-бүлезиниң эр ээзи тракторист Хулер-оол Шыырап, ажылчынар Шончалай Кандан, Чойганмаа Чамбал олар боттарынга онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип келгеннер. бригаданың мурнунда ам кол-ла соруулга —тарып алганы картофелинден күзүн барып эки, хөй дүжүттү алыры, ынчангаш оон ажаалдазын, суггарылгазын чайын агротехниктиг чурум ёзугаар чорударын чугула чүүл кылдыр санап, көрүп турарлар. Күзүн мурнукузундан-даа хөй дүжүттү ажаап алыр дээш бригада кызымак ажылдап киришкен. Өстүрүп алган дүжүдүн күзүн садып-сайгарар черлер-биле керээ чардынган.

Селип-оол ИРГИТ
Бай-Тайга район.

Хову-шөлдерде ажыл-иш

КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ, ХЫРЫН ТОДАР

Часкы хүн чылды чемгерер. Шынап-ла, республиканың бүгү-булуңнарында часкы хову ажылдары бо хүннерде хаанышкынны чоруп турар. Чүгле бир черде ажыл чедимчелиг, өскелеринде озал. Республиканың улуг дээн тараалаң районнарының бирээзи Улуг-Хемде база ындыг. Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүп Кечил-солдун адын эдилээн ажыл-агыйның тараа-жылары боттарының сураглыг чаңгыс черчуруунун адын сыкпайн, келир күскү дүжүт, четчир мал чеми дээш демиселди шудургу эгелээн. Эгези барда, чүү-даа чүвениң төнчүзү ыяап-ла турар болгай. Бо дугайында бистиң корреспондентивис С. Монгал Сенекке совхозтуң кол агроному У. О. Шаравин-биле чугаалажып, каш айтырыгларны салган.

— **Дамчыр чугаа — далай чалгыы. Силериң эрте чашкан тарааңарның бир чамдызы «чартык ай» бурунгаар-ла баш тыртып үнүп келген дээр...**

— Силер чугааңарны «чалгыныг сөстер-биле» эгелединер. Мен база ушкажыр бодай бердим: «Чөптүг сөстө хора, өөремеде сөөк чок» дээр ийикпе. Ийе, Баян-Кол хову бригадазы (бригадири С. Бадарчы) баштайгы шенелде чажылданы Россияның болгаш Тываның Референдумнарынга турааскаадып, оон бүдүүзүнде чоруткан улус. Шыы, ол тараа ам баш тыртым черден баккылап келген. Эрте үнүп келгенин, сырыйын, өске-даа агротехниктиг факторларны алгаш көөрге, келир күскү дүжүдүвүс хоомай эвес болур хире ийин.

Кандыг-даа чүүлдү чугаалап тура, оларны саанар азы фактылар-биле быжыглаавас болза, ол аңаа чугаа болуп артып каары тодаргай. Хей санга бодум база ынак эвес мен. Ол номчукчуну чалгаарадып болур. Кыска болурун кызыдып көрейн. Чүгле тараа культураларын 2 мүн гектар черге чажар бис. Тодаргайларга, 300 га черни арбай, чиигетараа —200, а орус чонунуң «хову калыны» дижирп кызылтас — 1300 га черни эвээр. Артканы — арбай, Бо хүннерде арбай, кызыл-тас чажылдазы бүрүн доозулган. Сула, чиигe-тараа чажары адактылып тур. Силос культураларының тарылгазы эрткен хүннерде шалыпкын эгелээн. Картофель олуртуру үргүлчүлевишаан.

— **Школага кандыг ийик? «Өөренир, өөренир база катап өөренир» деп лозунг—кол орук айтыкчывыс ол. Улуг-даа улуска, бистерге оон үнезин ам-даа хевээр ышкаш, Частырыглардан өөренир, чаа сорулгаларны салып болгай Белеткел кандыг болганыл?**

— Ильич шын чугаалаан. Оон хадында, «Чүс чыл чурттаа —чүс чыл өөрен» деп чүве бар. Эрткен чылын чедир белеткеп албаанывыстан хораннаваан тараа-даа чаштырып турдувус. Технология ёзугаар алыр болза, бөдүүнүбиле, тараа база аарыыр чүве болгандр оны ынчаар ылып болбас. Бо чылын бүгү чажар үрезинин дөгерезин сөөлгү килограммга чедир хораннаан бис. Ниитизи-биле 350 тоннаны. Үрезинден 52 тонна сула, 46 арбай, 5 тонна кукуруза, 2 тонна рапсты өскээртен тыптыып азы садып алдывыс. Бо дээрге далайга дамды дуза дээн ышкаш чүве ышкажыл. Үрезин колдуу бодувустуң дээрзи моон-на илдеп. Кызылтазывыс безин ам-даа элээн артыкшылдыы-биле бар, хораннаваан. Чемге азы өске-даа хереглелдерге ажыглаар бис.

— **Борта силерни үзе кирип, чугаавыстың барык төнчүзүнде салыр дээн бир айтырымны шала дүргеледиптериңче мени чыгап келдиңер ышкаш. Артыкшылдыг, ам арта хораннаваан болганда, ол тараның ажык-зүүгүн малчыннар көөр ирги бе?**

— Шагның дөрт эргилдезинде изиг, соок, байыр-чыскаал дивейн, мал соондан чоруп чоруур малчын кижилеривистиң социал камгалалын күштелдирер дээн совхоз директиязы (директор М. С. Донгак) чамдык хемчегларни ап, боттарывыстың талавыстан боттуг дузаны чедирип турар бис. Эрткен чылда ышкаш далган-биле малчыннарны өйшаанда хандырар хемчеглер бо чылын база аллыыр. Бодувустун тараавысты дөө далган дээрбелээр комбинатка чедиргеш, далган кылдыр тыртыргаш база дедир бодувус күжүвүс-биле сеөрткеш, ам чинк өөтекке садар азы үлээр бис. Бистиң чарыгдалывыс эвээш эвес болурун моон үстүнде домактан эскерген боор силер. Сатса-даа, бир мүн акшадан шоолуг көвүдетпес бис. Ол дээрге халас чүве ышкажыл. Ам бир шоодай далган чеже акша ийик? 6 айда 6 тонна тарааны дээрбелелир чагыг киирген.

Бистиң чонунуң, ылаңгыя малчыннарның бир ынак национал чеми — тыва далган-биле чергелештир — хоорган, дүктеп каан чиигe-тараа дээрзин өскелерге угааткан ажыы чок боор. Ынчангаш бо чылын ону элээн арбыладыр чашканывыс ол. Бир эвес сой даарта оон эки дүжүт апсывысса, малчын өг-бүле бүрүзүнге 100 кг. чедир чиигe-тарааны шуут халас үлеп бөөр дугайында бодал бар. Чарба-биле совхоз ажылчыннарынга база хирешаа-биле дузалап келген. Ынчангаш үстүнде, шыгжамырда чыдар кызыл-тас дээрге-даа, түр када ында чыдын турары билдингир шыкажыл.

— **Ам тарааны тарып, үрезиннерни чажып алдывыс. Борта хаара түттүнган механизаторлардан, ажылчыннардан кымнар-кымнарны онзалап демдеглеп болур силер? База оларның ол кызымак-шудургу ажыл-ижиниң түңнелинде күскү дүжүт кайы хире болур ирги?**

— Дески чүве турбас. Баштай ырактан эгелээйн. Таптыг санаашкыннарны кылып албаанывыстан, чаштырар ужурлуг шөлүвүстүн хер-хемчээли эвээш-биче-даа бол, бо чылын улгатканыындан чамдык черлерни удур аңдарар, удур чаштырар ужурга таварыштывыс. Ол биске шаптык болбаан. Барза-барза, агаар-бойдус харын шаптыкташ тур. Орайгы час дээрим ол. Туруушкун чок эки ажылдаан болзувусса, часкы хову ажылдарын июнь 1-де бүрүн доозуптар аргалар бисте турду. 600 ганы удур аңдардывыс. Ажылга бир саатты чүве артык кезектер тывылбазы, сеялкаларның, техниканың недишпези. Ол ышкаш Т-150 дээр тракторларывысты черле орта ажылдадып чадаштывыс. Кызылда септелге чериндeн ам болган дээрге, эккеп-ле аар. Түңнел чаңгыс. Акша уштун алырын бодаан септекчилер ыйнаан ол.

Оларга көөрде бисте хүлээлге дээнде хүн ашканын-даа эскербес эрлер, хевээжен улус хөй. Шупту. Ынчалзажок дээрелериниң дээрелери черле турар ужурлуг. Чижээ, чер чардырып турар трактористерден хоочун механизатор О. Т. Уваажа, аныяк тракторист Василий Уштулан хүнде 11 га черни чарар турган, ортумаабиле 18-20 га чедирип турдулар. «МТЗ» маркалыг тракторлар башкарыкчылары А. Ч. Бүрбүнүн, оон аныяк коллегазы Андрей Аныкайның база ЛТ-75-тин «дынын тутканы» Д. Д. Сарыг-оолдуң дугайында чылыг сөстерни бөгүн чугаалавас аргам чок. Хову бригадазынче ашы-лем дажыыр, артык кезектер сөөртүр, улус чедирер автомашина чолаачызы Соскал Чаш-оолдуң кызымаан, ажылынга түткүлдүүн, эш-өөрүнге дузаргааш айтыры чугула.

«Кылыр магазы-биле кылыр, хырын магазы-биле чиир» деп бистиң тыва улус чугаалажыр. Аткан даңдан куш дүнге чедир бис-биле эгин кожа, чай-хос чок ажылдап, бистиң хырны-боскувусту куруглатпас поварларывыс Марта Маспың-оолду, Ульяна Хомушкуну мактавайн, ам черле кымнарны мактаар боор. Тыва далган, боова-даа бызыптар турдулар. Ус харын бергедежип тур. Оон башка, кыдат блюдо-даа чип көрдүвүс. Каш чыл бурунгаар бо-ла совхозка ногаа ажаан турган кыдаттардан та өөренип алганнар, та боттарының тывызыны, оны тодаратпаан мен, амданыны-ла кончуг чорду. Ыраааш канчаар, эът-ле турар болза, анай кара чажывыстан амгы өөренгенивис манчы, бууза, орус котлета, гуляш, плов, далган үзүп каан тыва быдаа дээш, сонуургатпас-ла чеми чок кыстар. База үргүлчү ол-бо крупа, чүү-хөө айтыртынып, думчуктанмас. Бар-ла чүүлдери-биле булганыптар улус. Каша безин каш янзы.

Борта бир демдеглеп кагза чогуур чүве механизаторларның ижер сүдү, чиир хлеви халас болдур эвеспе. Оон шүүделин совхоз дуглап турар. Арткан чемнерни кежээ санап көөрүвүске, ортумаабиле 100-110 рубль иштинде болур чорду. Хүнде чиген чем аан. Бо эрес-кежээ, турасоруктуг улуг-биче кижилерниң ачызында, чүгле кызыл-тасты 1200 тонна чедир ажаап аптарывысты баш удур саназшкынар көргүскен. Гадан 8 центнерден эвээш эвес дүжүттү алыр дээш демисежир бис.

— **Толмачёваның үезинде силерниң ажыл-агыйыңар ногаа өстүрер талазы-биле алдаржып турган болгай. Ам байдал кандыгыл?**

— Бөгүнгү байдал оон дора эвес. Суур улузунга бо Сенектиң суггарылга системазынга 22 гектар черге картофель шөлүн тускайлап бердивис. Совхозтуң бодунуң шөлү база аңгы. Оон-биле чергелештир янзы-бүрү ногаа, капуста олуртур, чазы арай саадап тур, бистен хамаарышпас чылдагаанар ужун. Эрткен чылды эрте тараан ногаавысты суг аппарган. Ам хар орай эвээн. Тайга-сында хевээр, удур чаап база турар. Суг сыыгаарын, бадарын манан тур бис. Ногаа дүжүүдү эки болзун дээш хемчегларни алыр апаар. Чудук адаанче чудуучук суккан эвес.

Интервьюну «Шынын» корреспондентизи Седип МОНГАЛ алган.

«САМБАЖЫК» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫНДА

Алдан-Маадырларның 110 чылын эрттирериниг белеткел ажылының канчаар чоруп турарын сонуургап, бөлүк журналистер-биле Алдан-Маадыр суурга барып, ажылагый аайы-биле — Самбажык аттыг Культура бажыңынын ажылдакчыларының ажылхерээн сонуургап көрдүм. Коллективи каш кижи-даа болза, бо суурнуң культура ажылдакчыларының чоруудуп турар ажылдары солун улустур деп өөрүп, кысказы-биле номчукчуларны таныштырар бодай-дыр мен. Культура бажыңының директору Самсон Ооржакты моон мурнунда-ла ыраажы деп билир кижи мен. Ол Минусинскиге культурачырыдыышкын талазы-биле тускай эртемни чедип алгаш, 11 чыл чедир ажылдай берген боорга, аңаа канчан өөрүвес боор, методист башкарыкчы Дина Ооржак 1986 чылда Улан-Удэниң культура институдун дооскаш, мынчага чедир төрээн суурунда ажылдавышаан болду. Институтту доозун турда-ла оны таныыр апарган кижи мен. Оон кылын турар ажылында, бир солун чүве —янзы-бүрү каттыжышкыннарны удуртуру. Ону онза сонуургадым. Ол дээрге уран шеверлер каттыжышкыны (удуртукчузу Надежда Монгуш) чавагалар, бөрттер, тыва хеп, аъш-чемден бөөр кылыр уран-шевер кадыннар болду. Оларның иштинден тыва идик даараар Любовь Монгушту онза демдеглээр кижи болдум.

Сыгытчылар каттыжышкынын база-ла билирим салым-чаяанныг хөөмейжи Константин Монгуш удуртун турар дээрге сеткилимден чөпсүүп, деткип ордум. Константин Амыгрырович республика чергелиг хөөмей көрүлдезиниң тиилекчизи болуп турганын ам-даа сактыр мен. Оон хөөмейжилериниң аразында ырлаар-даа, хөөмейлээрдаа, чолары Уян-оол Ооржак, сыгыт, хөөмей, каргыраазы шуптузуи билир малчын Рубен Монгуш, сарлык кадарчызы Геннадий Ооржак, кайгамчыктыг каргыраажы малчын Василий Ооржактың барын база билип алдым. Хоочун хөөмейжилерин дөзеп салган 5-6 классчылар база бары канчап өөрүүгүг эвес боор. Оларның иштинден Борис Ооржак, Евгений Ооржак эштеп-биле калы ойнаар. Дина Тюлюшовнаның оон ыңай

Тыва Республиканың Чазаанда

РЕСПУБЛИКАДА АКША ЭРГИЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Чазаа чоокта чаа амгы үениң база бир эң түүгүла айтырын чугаалажып көрген. Ол болза республикада акша эргилдезиниң байдалы. Республиканың Чазааның демдеглээни-биле алырга, ниитилел бүдүүргелзиниң хемчээлиниң талазы-биле көргүзүглер кудулап түрда-ла, чоннуң акша орулгазының хемчээли улам-на бедип турар. Оон түнелинде чоннуң акша орулгазы-биле чарыгдалдарының ден-дески болур чоруу дыка карышкак апарган болгаш бүгү Россия Федерациязында ышкаш акшаның үнезиниң кудулаары үргүлүүлей турар. Мындыг байдалда акшаны банкыдан улам немештир үндүрер ужурга таваржып турар. Чижээ, банкыдан акша немештир үндүрериниң хемчээли Өвүр районга 68,5, Бай-Тайгага — 60,2, Тожуга —58,8 хуу боон турар.

Экономиканың өске-даа адырларын ап көөрге, байдал шак-ла ындыг боон турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн. Республиканың үлетүүрү эрткен чылын бодуунуң бээр продукциязын эвээжеткен түрбүже, деңнештирген өртектер-биле алырга, ажыл төлевиринге чарыгдалдар 11,9 хуу улгаткан, ынчаарга продукция бүдүрери 27,7 хуу эвээжээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республикага акша эргилдезин чогумчалыг болдурар талазы-биле ойза хемчеглер дугайында» Чарлыын районнарының болгаш Кызыл хоорай чагыргалары, коммерция банкыларының баштаар черлери аажок кошкак күүседип турарын доктаалда айыткан. Оон түнелинде банкыларның кассалары бүгү-ле орулгаларны чедир албайн турар болгаш дыка хөй түүнүг акшаны коммерция-сайгарылга структуралары республикадан үндүр алгаш чоруп турар. Ол ышкаш шилчидилге-биле төлевир-санажылга хевирин калбаа-биле ажыглаваан турар. Мындыг болгаш өске-даа чылдагаанларның түнелинде өртектер улам-на улгадып, республиканың экономиказында байдал экиживаан турар.

Тыва Республиканың Чазааның үндүрген доктаалында дүрген болгаш дээштиг хемчеглерни тодаргай айтыпшаан, районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларынга, коммерция банкыларының (Мурыгина, Южаков, Бавуу-Сюрюн, Бадулина, Абрамова) кассаларынга ай санында чиргер акшаның планын доктаатказ, хажык чоокка күүсеттинген турарын чедип алырын шыңгыы дааскан. Россия Федерациязының Тыва банкызы (Ооржак), Тыва Республиканың Национал банкызы (Бадулин) бо чылдың төнчүзүнге чедир чоннуң орулгаларының 20-ден эвээш эвес хуузун кассаларынга алырын, акша түүнериниң немей улгадырының темпизин шыңгыы контрольдап турган, айда-ла 7-ден 10 хуу чедир кудуладырын хандырар ужурлуг.

Доктаалда ол ышкаш бүдүүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң болгаш өнчү хевиринден хамаан чоокка садыг черлериниң удуртукчуларынга райончар болгаш хоорай иштинге бүгү хевириниң санажылгаларын санажылга чектерин, «Россия» чектерин ажыглап боттандырар ужурлуг.

Айыттынган хемчеглерни херек кырында боттандырып чорударын шыңгыырадырыбыле республиканың акша эргилдезинин талазы-биле түскай комиссиязының ажылын катап эгелээр болгаш районнарга шаг-ла ындыг комиссияларны тургузар.

«Шынның» корр.

Эш-өөр дугайында

КӨРҮНЧҮККЕ КӨРГҮСКЕНИ ДЕГ...

Таныжып эгелээнивис 1957 чыл. «Сылдысчыгаш» солунның редакциязына элээн үе иштинде кады ажылдадывыс. Ол ынчан-на шыырак журналист турган болгаш журналистика хереенинг талазы-биле мени үргүлүү өөредип турган. Ол менден каш-даа хар биче кижи, ынчалза-даа алышкылар өзүүр-биле эвес, а эжишкилер эртези-биле чугаалажыр улус бис. Оон бээр мен бо эжимнин, Алексей Нугууракның солуннарга удаадараа үнүлеп турар очерктерин, рассказтарын болгаш харын-даа тоожуларын кончуг хөй катап улуг хандыкшылбыле номчуп келдим.

Алексей Балганович Нугуурак дээрге, кымга-даа бол холук чок өзүлүг эш боон бо-лур, чаагай сеткилдиг, делгем угаанныг Тожу оглу чүве. Кажан мен Тожуга чурттап турумда, ол бодунуң чаңгыс чер-чурттуг эжи Ю. Ш. Кюнзегештен мээн номум канчап тур ирги деп мени дамчыштыр каш-даа айтырткан кижи. Оозун бодаарга, ол чогаалдарын ном кылдыр үндүрүп бээр дугайында ном үндүрер черже дилеглерни база киирип турган хире.

А. Нугууракның чогаалдары иви шулүнүнүң инек-өлениинге дөмейлешези дег, өскелериниң чогаалдарынга олар база черле дөмейлешпес. Алексей Балганович Тожу чоннуң ажыл, амыдыралын, ажылчаңын, алгаг-йөрээл, чүдүлге-сүзүглелин бирден-бирээ чокка, көрүнчүкке көргүскей дег, шылы-биле-ле бажып чоруур чогаалчы чүве. Оон түүгле дээре дээн чогаалдарын безин чыындыга киирер болза, 10 ама саазындан черле кудулавас.

Бир эвес А. Нугууракның чогаалдары бо чылдарда үнер кылдыр Тываның ном үндүрер черинин тематиктиг планында кирбейн турар чүве болза, оон чогаалдарын чыып, ном кылдыр үндүртүр дугайында улуг сагыш салып, чоруур дуза чедирерин Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинден дилевес аргажок. Алексей Балгановичиниң оруу ажык, чоруу чогунгур-ла болзунам!

Эрген МОНГУШ.
Чогаалчы.

АРАЛАЖЫП, АЖЫЛ-ХЕРЭЭ-БИЛЕ ТАНЫЖЫП...

Тускайлангаш, хөгжүп сайзыраар дээн биче хемчээлдиг коллективтиг ажыл-агый каттыжыышкыны — Тоолайлыгның ажыл-ишчи кижилери, оларның ажыл-херээнин дугайында.

1. ОРУК

Арат чону-биле аралажып, ооскыр-менди-зин айтыржып, аяк шайын амзап, ажылымыдыралы-биле таныжып, хире-шаа-биле дуза-деткимчелии көргүзүп, бараан болурундан эргим үү турар боор. Өшкү кыргылдазынга киржи каапкан дээш, Мугур-Аксыдан Тоолайлыгже углай үнүп-түвүс. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалы бо чылын өшкү кыргылдазын саадаткан. Чеди-Тей таварты Каргы хемни пешкеш, доостур үеэн чоокшулаап олурар оруувусче кирип алгаш, хап олур бис. Ажыл-үүлевиң шалыкын бүдүүгүр болуру — амыдыралчурталганың сайзыралы орук-харылзаадан улут-ла хамаарылгалыг. Өске чурттуң деңжээрин дамчып эртери аная-бир үзүе эвес. берге, шаптараазынныг, чеже чоруур боор, мага хаңгаа, лалалыгдаа апаргаа. Дорт кел чыдар орукту шалкынчыдып доозары хүннүң чугула сорулгазы, аная киожилге—бүгү чоннуң херээ. Орук тудуу колдуунда бо чылын доосту бээр, келир чылын күүгие комиссиязы хүлээп аптар-ла боор. Орук тудуунуң участок бүрүзүнде ажыл шалыкын чоруп турар, од — бистиң оруукчуларывыстың бүдүүрүкчүлүг ажыл-ижиниң түнелеи, мөңгүн-тайгажылар оларга чоргаарап, мөгейип турар.

Ам бо хүннерде кол күш Барлык хемниң уунда мөөнеттинген. Кел чыдар чаа оруктуң эртер чери бойдустуң чайгаар бүткен бүдүш-чуруумалы-биле холбашкан, каасчараш, барын, чөөн Саяннарны таваран оруктардан онзагайы-биле ылгалып турар. Орук бодунуң эгезин Саглы ховузунуң делгемеринден алгаш, барын Таңды-Уланың болгаш Ак-Сынарның кадыр-берт тайгаларын, кашпал-хемнерни таварты эткен. Орук нинтизиби-биле Саглы бажы, Арзайты хем иштп, Тоолайлыг, Сарыг-Кызаа, Барлык хем үнү, Чолдак-Орук, Чеди-Тей чавызы деп участоктарга чарлып турар. Оруктуң тудуун дүргедедир, ажыаландырар болгаш ажылдың темпизин шапкынчыдар дээш тус чер эрегчагыргазы боттуг хемчеглерни ап турар, үстүү органнар, бистиң депутаттарывыс дуза-деткимчени көргүзүп турар. Ам безин ол орук-биле бөдүүн аргыжылга эгелээн, адак чиик машина-техника эртип, аргыжып турар, ол безин бистиң ажыл-хереэвисти чиигедип турар.

Оруктуң чамдык участокторында берге, чиг черлер бар. аная улуг күш негеттинер. Бир эвес агаар-бойдус изаңчылып, чаъс-чайык көвүдээр болза, түгле хемнер үерлээр эвес, суг чок черлерден суг үүнүп, чоога бүрүзүнден суг бадып болур, чаъс-чайыкка, суг үүнүнга таваржып болур черлер хөй, ам безин оруктуң чамдык черлерин суг үрел каапкан чыткылаар-дыр. Кадыр сыннардан көшжелер көжүп бадып болур, ындыг черлерге Чолдак-Орук бетинде одуруулар, Сарыг-Кызаа хемаарыгыр, ол черлерже кичиитейин күштелдирери чугула, бистериң бодалывыс-тыр ийин, орукчулар ону кымдаа артык биляп турар чүве ыйнаан. Дөг хемнери — Арзайты, Аржаанныг-Хем, Барлык, Тоолайлыг, Элдиг-Хем, Хенчегейлиг-Хем кайын аная чыдар деп, дажып-мөөрээр, улгадыр апаар. Бо бүгү орук тудуунга немелде күштерин негей бээри чайлаш чок. Кел чыдар орук тудуу доостурга, районче күчүлүг электри шугуму база кирер. Кылдынып турар оруктуң база бир участогу —Арзайты-Хем аксыдан Тоолайлыгның культбаазага чедер, ол участокче ажылдың эгезин салдынган, дескилеп чалдаар, 3-4 хире көвүрүг салыр, а кедизиде баргаш бистиң оруукчуларывыс Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразының оруун тудуп кылыр үе база удаас чедип келир боор деп идегеп турар бис. Кел чыдар оруувус дугайын чугаалажып чорувуста, Тоолайлыгже чарлыр орук бо келди.

2. ТООЛАЙЛЫГ АЖЫЛ-АГЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

«Малчын» ажыл-агый каттыжыышкынының Тоолайлыг бригадазының девискээри улуг, колдуунда Барлыктың Хенчегейлиг-Хемден күдулады бөткаш, будун Тоолайлыгның калбак-делгем девискээри хамаржыо.

Тоолайлыг бригадазының малчыннары эрткен чылын тускайланыр дугайында хурал-чыыжынга быжыды бадылап алган болгаш ол дилегни хандырыр бээрин үстүү органнардан дилээн. Оларның күзели ам боттанган. Тоолайлыг бригадазы турганындан биче хемчээлдиг коллективтиг ажыл-агый каттыжыышкыны кылдыр эде организастаттынган. Малы-биле, оон алыр продукциязы-биле амыдыраа болбайн аая, бир-тээ, ынчаар тускайлангаш болганда, материалдыг баазаны быжыглаар, тудуг-сүүрүг кылыр, орукхарылзааны экижидер, мал бажын өстүрер, будүрер продукцияның шынарын бедидер, орулгалыг ажылдаар. Ол бүгү сагыттынмайн баар болза, тускайлангаш ажыл-агый кылдыр хөгжүүрү болдунмас.

Чаа сан-биле частың алак айы болур майның кадыг-шиирнии, соок, боранчай хүннери Тоолайлыгны оюп каапкаан. Ол хүн хүнзедир, даныы атсы улуг хар чаап, сооп, хадаан. Аас-кежии болуп, эртеннинде кылаң-тас кылдыр аяскан, Тоолайлыгның төөг — культбаазага ажыл-иш база катап хайнып үнгеп. Бригадир Түмей-оол Бады-Очуровичиниң удуртулгазы-биле ол хүннүң кыргылдазы кидин түүк эгеледи. Ол ийи хачылыг электриниг агрегат доктаамал ажылдап турар, ол-бо черден келген шефчилер хол хачызы-биле кыргыыр. Тулган кыргыкчыларны хуваап тургускан. Оларның аразындан С. Ч.-Л. Иргит, И. Г. Ооржак, А. Б. Саая, Д.-К. Б. Саая олар ылгалып, хүн нормазын доктаамал ажырып турар болду. Өшкү ангор уксаалыг. Бир баштан ортумаа-биле 1,1 кг дүктү кыргып ап турар. Дүктү хүлээп ап, класстап, пресстеп турар.

Кыргыкчыларның удуур-чыдар черинде, аъш-чемнинде, хостуг үеэин эрттирериндe хомудал чок, чунар-бажың, садыг ажылдап турар. Амданыг чем улуг повар К. С. Иргиттиң киржилгези-биле өйшаанда белеткеттинип турар. Өшкүнүң дүгүн чидирит чок кыргып алгаш, керээ чарган черн-биле харылзааны тудуп, дүрген-не дужаары чугула. Төөте бааза бар: үш хире чуртталга бажыңы, гараж, ниити чурттаар чер, садыг, эмнелге пунктузу, кызылбулун, складтар, чунар-бажың дээш, өске-даа тудуглар бар. аная немештир чүү кылыры планнаттынып турар. Коллективтиг ажыл-агый каттыжыышкынының даргазы А. Х. Кула мынча диди: «Бо чылын план өзугаар төөке ийи аал ишти чурттаар ийи бажыңны тудар, орук тудар, кежиглерге көөрүглер салыр болгаш янзы-бүрү септелгелер чоруудао бис».

Чаа турустунган ажыл-агыйда 4757 баш ангор уксаалыг өшкү бар, оон иштинде төрүүрү — 2696 баш, 1144 баш сарлык бар, төрүүрү — 668 баш. Өшкү колдуунда-ла оолдапкан, артканы — 400 баш, сарлыктың оолдаашкыны чаа-ла 43 хууда, быыаа онча-менди. Малды өстүрүп, азыраарының бүгү арга-лары бар, сиген кезин белеткээр шөлдер бар, көк-суланы тарып ап болур. План өзугаар июнь-июль айларда ниити күш-биле кылып ап болур ажылдарны малчыннарга хуваап, 3 эвеного чарган. Олар бир чуртталга бажыңын тудар, бир кажазны туткаш, ийини септээр, 2 көвүрүгүү септээр, одаар ышты белеткээр болгаш сиген шыгжаар черни кылыр, аная ниитизи-биле 38 кижи киржир.

БРИГАДИР ТҮМЕЙ-ООЛ БАДЫ-ОЧУРОВИЧ

— Элдеп чүве, эгелээ-ле үш чыл чедип тур, моон мурнунда ындыг эвес турган чүве. Сөөлгү үеде өшкүвүс төө бербеттээн. Бо чылын 100 башка онааштыр чүгле 39 баш аная алдывыс. Амдыгаа чедир моон чылдагаанын кым-даа тодарадып шыдаваан чүве бо. Өшкү колдуунда-ла ара салыр, өлүг аная төрүүр апарган, ол кодан бүрүзүнде ындыг апарган. Дамчыыр чугаалар өзугаар алырга, бир болза өшкүнүң турар черинин эмин эрттир кадыр-берт болуп турарында, төрүүр өшкүлерге салдарлыг боон болур, бир болза төрүүр өшкүлерге немелде чем берип, четчир шаа-биле азыраза эки, өске талазында, аарыг-хамчык бар ийикпе, азы эдержилгени шын эвес чорудуп турар, хуналарның шынарының багайында... Бир эвес бо байдалды ам тодарадып, чогуур түүнел үндүрбес чүве болза, өшкү малдың бажын өстүүп, оон продукция алыры болдунмас, ол дугайын билбес дарга, специалист чок, ол хирезинде шын түүнел үнмейн турары хомудаанчыг— деп олургаанын дыннаадывыс.

Үе-шат нарын, берге турзадаа, малчыннар ниити чоннуң малын өстүрер, амы-хууда ажыдыраа-чуртталгазында бергелерни ажып эртер дээш бар арганларны ажыглап, кызып, чүткүп-ле турар боор-дур. Сөөлгү үеде улус чоога чүве чугаалап чоруур, кижи болганының амыдырал байдалыбыле таныжып чоруур удуртукчуларның шуут чок болу бергенин, амыдыралда тургустунуп турар бергелерни ажып эртеринге дуза, деткимче көргүзүп, хемчеглер ап турар кижилериниң чок болуп турарын малчыннар хомудаан сеткилбиле чугаалап олурар. Назыдап кыраан кижилерге, өглениишкен уруг-дарыга кирип чурттай бээр бажын-балгат тутпаанмастаан, кайда-даа корум-чурум баксыраан, арагалаар чорум дендеп барган, аныяк-өскенни шуут-ла шыза алы берген. Амгы аныяк кижилериниң хөй кезин, ажыл, өөредилге-даа чок, ажыккончаа хайып, чер кезип чоруур, оон кедерезе, кем-херек үүлгедип, кижилерни үптеп-дээрбеден, күштел-күүлеп чоруур, өлүржүр чорук көвүдээн. Оон кадында чамдык кижилер өскелериниң ханын соруп, байып эгелээн. Шак мындыг ниитилелди тыва кижи кажан-даа чурттаваан, үш-баш чок апарган. Оон кадында бөдүүн кижилериниң амыдыралы хүн келгеи тудум-кудулап олурар. Акша-шалың эвээш, дерин төп ажылдап каан наш акша өй-шаанда үнмес, ижер-тыртары бола үстү бээр.

Тоолайлыг биче эвес хемнериниң санында кирер. Дажып үеделей бергенде, түгле куш ужуп эртер.

3. ТООЛАЙЛЫГ — БАЙЛАК ОРАН

Чоокка чедир-ле браконьерлер бо чериниң балык-байлаңын, аң-мецин, үнелиг эм оттугенин кыра шаап, куругладып турду. Сөөлзүреди ол талазы-биле хоойлу-дүрүм шыңгыырап, чоннуң киленн хайнығып, бир деминг көдүрүп келирге, олар сести берген, ам байдал биезгизи ышкаш эвес. Балык, аң-мец өзүп, көскүлен апарган. Шыпап-ла, Мөңгүн-Тайга — те-чүүмаными, аргар-кошкарының чурту. Ол ышкаш улуг аңнар, элик, хүзбүс, тарбаган, тооргу, дырбактыг, маны, даг казы, агаиак, улар, ангыр, кас, дуруза, балык-байлан-биле байлак. Үнелиг эм оттар: алдын лазыл, берү оъду, согуна элбек, хая-чугу дээш, чүү чок дээр боор.

Улуг-Белдирде чугай дажын районнуң арат ажыл-агый ассоциациязы холга ап, өртте-дип, эки шынарлыг продукцияны ап эгелээн. Тоолайлыгның каас чараш бойдус-чурумалы, оон эгээртинмес байлаа чоннуң эрге-ажыынга бараан болуп турар, арга-ыяшты, аң-мецин камнап кадагалаары — бүгүдениң хереэ.

Каш чыл эртерге Тоолайлыг» аттыг ажыл-агый каттыжыышкынны үндезин чаартылга хөгжүлдеп алган турар дээрзинге бүзүрел бар.

Ондар МАСПЫЫ-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга район.

СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

● Ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчыларының I съездизинден ●

Бистиң республиканың бүгү девискээринің улуг кезии арга-арыг-биле шыптынган. Ол девискээрин камгалаар, ында өзүп үнүп турар арга-арыгны өрттерден, төтчеглекчилерден камгалаар, ында дириг амытаннарны — улуг өртектиг, үнелиг кештерлиг аңнардан эгелээш, арга-арыгның куштарыга чедир камгалаар, оларны өстүрер ужурлуг бис. Ол ажыл түгле арга-арыг ажылдакчыларының эвес, а бүгү кижилерниң база киржир ужурлуг ажылы болгай.

Республиканың бүгү районнарының арга-арыг ажылдакчылары «иогаан аптекавыстың» камгалаар талазы-биле база улуг ажылдарны чорудуп турарын эки билир бис. Ол ажылга түгле ону харылап турар ажылдакчылар эвес, а харын школачылар база боттарының найгы дыштанылгазының үезинде киржир, арга-арыгның камгалакчылары болуп, аная өзүмнерин тарып олуртуп, оон дириг амытаннарын камгалаар ажылды база чорудар ужурлуг.

Бо-ла бүгү айтырыгларны болгаш республиканың ыяш ажыл-агыйларында ниити байдалдың, оларның чоокку үеде сорулгаларының дугайын Тыва Республиканың ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчылары бирги съездизинге чугаалажыры-биле оларның чыглып келгени ол. Кайы-даа ажылдың ажылдакчылары ышкаш, Тываның арга-арыг ажылдакчыларында база-ла шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар, ажылда бергелер эвээш эвес дээрзин ол съездиге санал берген эштер-даа, удуртукчулар-даа чугаалап турдулар. Ылангыя рыноктуг экономиканың бо белеи эвес үезинде арга-арыг ажылдакчыларының шиитпирлээр ужуулуг айтырыгларыла хөй. А ол участокта ажыл болур-чогуурув-биле чоруп турза-даа, түгле коллективтиниң удуртукчулары-биле, лесничийлериниң киржилгези-биле шиитпирлээр ужуулуг айтырыглар эвээш эвес. Ынчангаш оларны бо съезд үезинде чугаалажыры, шиитпирлээри чугула апарган.

Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күүне комитединиң даргазының орлакчызы В. П. Пшенников күркомитеттиң ажылында амгы байдалдың дугайын, ында шиитпирлээр ужуулуг айтырыгларның талазы-биле делегеренгей үзүе чугаалаан. Ылангыя рыноктуг экономиканың бо берге үелеринде арга-ыяш ажыл-агыйларында тургустунуп келген байдалдарга ол доктаап, байдал чеже-даа нарын болза, планныг даалгаларывысты багай эвес күүседип, ажылдакчыларывыстың санын кызырбайн арттырып алганывыс база биче эвес чедишкин дээрзин В. П. Пшенников съездиге чугаалаан. Ол ышкаш чоннуң социал камгалалының айтырыгларын база чогумчалыг шиитпирлеп, ажылдакчыларывысты ыяш, аъш-чем продуктулары-биле, чаңгыс аай хевириниң хептери-биле хандырар дээш болдунар-ла ажылдарны кылып турар бис дээрзин ол демдегледи.

Республиканың ыяш ажыл-агыйларының коллективтериниң ажылдакчыларының мурнунда түгле арга-арыгны камгалаарының эвес, а харын оон продукция алырының талазы-биле ажылдарны чорудары көрдүүүп турар болгай. Ылангыя чыжыргаанны чыыры, өөш тооруун чыып, ону күрүнеге дужаары дээн ышкаш айтырыглар база-ла оларның харылаар ажылдары болуп турар. Ынчалза-даа чыжыргаанны чон ажаан ап турда, ону садып алыр акша-төөгериктиң чедишпейн турары оларны дуурүүдүп турар дээрзин олар аная чугаалап турдулар. Республиканың 5 улуг ыяш ажыл-агыйларында үлетпүр талазы-биле айтырыгларны харылап, ол талазы-биле ажыл чорудар «Тыва арга-арыг» ассоциациязы тургустунган. Ам ында байдал дыка нарын болуп турар болгаш түгле Тес-Хемниң арга-ыяш ажыл-агыйындан өскелери санхөө-даа талазы-биле, техникаданы талазы-биле берге байдалдарда таваржып турар апартан. Ол будүүрүлгелериниң ажылаанырының ейыылдыг байдалын бистер билип, ону болдурбазының хемчеглерин алырын сагындырып-даа турган бис, ынчалза-даа ажылаанывыскынны болдурган. Ол айтырыг шын эвес шиитпирлеттинген дээрзин бис билип турар бис дээрзин ылеткелчидаа, съездиге санал бергениердаа чугаалаанар.

Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күркомитединиң даргазы Т. Х. Бараан съездиге ийи ылеткелди кылып, республиканың ыяш ажыл-агыйларында ниити байдалды чугаалаан болгаш моон соңгааргы сорулгаларга доктааган. Арга-арыг хоойлужудулгазының үндезиннерин бо чылын Россия Федерациязының Чазаа хүлээп алган, ынчангаш ол өзугаар ажылдап эгелей берген бис дээрзин күркомитеттиң даргазы чыылганнарга дыннаткан. Бир-тээ, Тыва Республиканың Чазаанда болгаш Россия Федерациязының арга-арыгын федералдыг албаныга — ыныын-даа эргезинде ажылдап, оларның удуртулгазында болганывыста, РФ-тин Чазааның хүлээп алганы хоойлулары, дүрүмнери бисте база кол хамаарылгалыг болуп турар. Ынчангаш ылангыя арга-арыг ажылының талазы-биле түскай эртемниглерни белеткээнинин айтырыынче кол кичээнгейин угландырын турар бис. Ылангыя чурттун дээди өөредилге черлериниг болгаш Дивногорскинин ыяш ажыл-агыйының техникумунга специалистерин белеткээринин айтырыгларын чугаалажып турар бис. Рыноктуг экономиканың үезинде таваржып турар бергелер бистиң сургуулдарывысты, студентилеривисти база оюп эртпээн, ынчангаш олариың өөренириниг, ынай-бээр аргыжарынга дуза чедирер талазыбиле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырар ужурлуг бис дээрзин Т. Х. Бараан чугаазынга демдеглээн.

1996-2000 чылдарда кылып чорудар ажылдарның талазыбиле концепцияның дугайын ол база чугаалаан. Ылаңгыя республиканың ыяш ажылагыйлары район бүрүзүнде эвес, а харын-даа бир ындыг будүүлге-ле 2-3 районнарны харылап турар болганда, оларның чамдыктарынга ыяш ажыл-агыйын немей тургузарының талазы-биле ажылдарны чорудар бис. Чаа тургустунган Чеди-Хөл районгадаа, Эрзин, Сүт-Хөл, Бай-Тайга районнарга болгаш Тожу районга-даа немей ажыяш ажыл-агыйларын ынчан тургузарын шиитпирлеп көөр талазы-биле айтырыгларны чугаалажыр апаар бис. Ол ышкаш даштыкы туризмин хөгжүдериниң талазы-биле айтырыгларны чоокку үеде чугаалажып көөр болгаш чогуур хемчеглерни алыр апаар бис. Даштыкы акша-хөренгини киирип ап болурунуң база бир оруу ол деп санап турар бис дээрзин Т. Х. Бараан ылаңгыя демдеглээн.

Республиканың ыяш ажыл-агыйларының ажылынын базы бир кол көргүзүглериниң бирээзи — оон девискээрлериниг болган өрттериниң саны деп түүе кижи бүрүзүнге бидиигир болгай. Ол талазы-биле ажылда ындыг-ла демдеглениг, өөрүнүүр байдал ховар. Үүл дээре эрткен чылын оларның саны 94 болган. Ылаңгыя чамдык районнарга ол талазы-биле ажылдарны чогуур деңнелге организаставаанындан өрттер хөй болгулаан. Эң хөй арга-арыг-биле шыптынган Тожу районга эрткен чылын 43 өрт болган, Каз-Хем районга — 21, Чадааныга 10 өрттер болгулаан-дыр. Ынчангаш өртке удур ажыл чорудар талазы-биле чугаа ол съездиге эвээш эвес черни эзлээнин таварылга эвес-ле болгай.

Боттарының ажылдап чоруурулу ыяш ажыл-агыйларында ниити байдалдарының дугайын аная санаа берген эвээш эвес эштер чугаалап, ол талазы-биле ажылды дарый чаартыры чугула дээрзин саналдаанар. Ам оларның чамдыктарынга сөстен берип-тээлицер.

С. М. СПИРИН., Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының кол лесничийи:

— Республиканың ыяш ажыл-агыйларынга хереглээрибиле олуртулга материалдарын белеткеп турар бис. Оларны пятомиктериниге өстүрүп, ыяш ажыл-агыйларынга берип, эмге хереглээр оттар чыылдазын база организастап турар бис.

Арга-арыгже киреренде чурумну сагыыр, чөпшээрелди алыр боор түүе болгай. Ам көрүп чоруурга, аргаже кирикээн кижилер ону-даа барымдаалавас апарган хире. Арга-арыгже киреррлериң саны аажок көвүдээн, оларда кандыг-даа чөпшээрел чок болгулаар-дыр. Ынчангаш саналым ындыг: арга-арыгта чурумну шыңгыырадыр. Ынаар кирер, ол ажылды билбес кижилер эвээш эвес-тир. Оларга янзы-бүрү анчылар-даа хамааржыр. А экологтар база немешкен болгай.

Б. Д. КӨК., Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйының директору:

— Шын, арга-арыгже кирер кижилер чөпшээрелдиг болур болгай. А херек кырында байдал кандыгыл? Түгле анчылар эвес, а харын удуртукчу эштер безин бисте дыннадып кагбайн-на, арга киирер, туралаан-на черниге барып, чедип турар апаргай-дыр. Арга-арыгда бүгү байлактар бар-дыр: чыжыргана-даа, тоорук-даа, эм оттар-даа, аңмең-даа. Ону камныг ажыглаары чугула. Эрткен чылын чыжыргана дүжүдү черле багай эвес болган-даа болза, ону чондан садып ап ыыдаваан бис: акша чок болган. Арга өртөрин болдурбазының талазы-биле Эрзин, Тес-Хем районнарда байдал багай эвес.

Ю. М. МАТВЕЕВ., Тожунуң ыяш ажыл-агыйының директору:

— Бистиң будүүрүлгевис — районда эң улугларның бирээзи. Ынчангаш оон ажылын экижидер талазы-биле ажылдар хире-шаа-биле чоруп турар. Ынчалзажок акша-хөренгинин чедишпес чоруу чамдык ажылдарны чорударына улут моондакты таварыштырын турарын маңаа чугаалаары артык эвес боор. Оон чылдагааны-биле бисте ажылдап турган чамдык специалистер ажылдап үүнүп чоруп турары чажыт эвес. Ол ышкаш специалистер бисте ам-даа чедишпес-тир. А немелде арганыяш ажыл-агыйын Ырбанда тургузуп турар бис, ол талазы-биле бисте улут дузаны чедирерин күүне комитединдеп дилеп турар бис.

А. С. ПОПЕЛЯЕВ., Балгазының ыяш ажыл-агыйының директору:

— Балгазының хадылыг аргазы — республикада кара чаңгыс ындыг хевириниң чери ол. Ынчалза-даа өрттерин болдурбазының хемчеглерин ап турувуста-ла, бо-ла болгулай бээр-дир. Эрткен чылын безин 900 гектар черге өрт болган болгай. Бисте ийи-ле борбак өрт машиназы бар, а аргада суг чок. Ынчангаш өртке удур техника-биле бисте дузаларын дилеп тур бис. Арга-арыгже кирип турарлар хөй-дүр. А өрт болурга түгле бистиң ажылдакчылар харылаар. Ынчангаш арга-арыгның чаңгыс аай эзэзи шуут тодарадыр херек. Ындыг чурумну тургуспас болза, арга-арыгны кол эзэзинге бүгү эргелерни бербес болза, өрттерге удур ажыл чорудары дыка берге-дир. Арга-арыгта чораан кижиже чоокшулаары база берге: оларда ок-чемзек база бар апарган. А арга-арыгның кол эзелери боо чок болгай бис. Ок-чемзек-биле бистерни дарый хандырары чугула апарган.

А. П. ЯКОВЛЕВ., Чадааныың ыяш ажыл-агыйының директору:

— Акша-ла бар болза, чүүдаа садып ап болур чүве ышкажыл. А алыр шалыныысты безин дыка озалдады бээрдир. А хереглекчилерге будүүрген продукциязыны туда санашпайн, а чээлиге берип турар бис, чүге диже оларда санажыр акша чок болур-дур. Техникавыс-даа эрги-ле хевээр — черле чаартынган чүве ховар ийин.

Сыын адарыыга чөпшээрелди өске улуска берип-ле турар, а арга-арыг ажылдакчыларына бербес боор чүве-дир. Сыын кайдал? Арга-арыгда, тайгаларда болгай. Ол — бистин участоктарывыс-тыр. А аңнаарда безин бистиивге келбес, чөпшээрел безин алырының талазы-биле сагыш салбас боор-дур. Ынчаар канчап ажылдап чоруур улус үүвел?

И. Ф. КАГАНОВИЧ., Эрзин лесничествозунуң улуг лесничийи:

— Бисте үш кол сорулга бар: арга-арыгны камгалаары, ону катап өстүреринин талазы-биле хемчеглерни алыры, арга-ыяштан алган продукцияны ажыглаары. Бойдус камгалалының талазы-биле ажылдап турарлар хөй-даа болза, аразында харылзаа чок хевирлиг. А арга-ыяш ажылагыйларының ажылдакчылары шалынынга база өкпелээр-дир. Малчын кижи (өг-бүлези-биле кады) айда 10 мүн акша ап олурда, бистер 18-20 мүнү ап турар-дыр бис. Ону эвээшсиверге кайын болуруп? Иликхепти, чаңгыс аай хевириин хептерни безин бистевге берип турар-ла болгай. Ынчангаш кызып ажылдаарывыс бистен негеттинип турар-дыр.

Чыжыргаанны түүе чурттакчы чон чыып ап турарыл, түүе ону хайгааравас силер дээр-дир. Ону хоруур эргени биске кым-даа бербээн. Ол талазы-биле Хоойлу биске чок. Ынчангаш чон чытээн, а бис ол белеткеттинген чыжыргаанны садып алыр ужуулуг бис. Үрелген, кыраан ыяштарны кезип, садыңар дээр-дир. Оларны кым алырыл? Белеткеттинген ыяштың өртээ кубометрде 500 рубль-дир, а тонна хөмүр-даштың өртээ — 320 рубль. Өртээ чиик, чылыг оттуг хөмүрнү-ле алырлардыр.

Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агыйының директору В. Е. Мымрин, долгандыр хүүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаан сайыттың ооалакчызы Ч. Х. Ооржак, Ыяш ажыл-агыйының күркомитединиң кылдыс эргелекчизи А. Т. Бараан олар съездиге база санал бергеннер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак съездинин ажылынга киржип, республиканың амыдыралында болуушкуннарны, рыноктуг экономика үезинде чоннуң амыдыралын, моон соңгааргы сорулгаларны киржикчилерге чугаалап берген болгаш оларның хөй саныг айтырыгларына харыыларны берген. Ылангыя экономиктиг реформаларының боттанып турарының, аная чоннуң хамаармалгазының дугайында оон чугаазын съездиниң киржикчилери аажок сонуургап дыннаннар.

Россияның ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчыларының съездизинге барып киржир делегаттарны аная соңгаан. Күүкомитеттин даргазы **Т. Х. Бараанны**, Балгазының ыяш ажыл-агыйының директору **А. С. Попеляевти**, Шагаан-Арыгның ыяш ажыл-агыйының кол лесничийи **С. М. Спиринни**. Тожунуң ыяш ажыл-агыйының лесничийи **С. П. Кулаковту**. Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйының Эрзин лесничествозунуң лесничийинин дузалакчызы **В. Т. Көшкелдейни** делегаттар кылдыр соңгаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корреспондентизи.

КӨК-КӨК ДАГЛАР ХӨӨМЕЙ ЫРЫ

Алдан-дургуннарның тура халыышкынының 110 чылынга турасскаады драматург Владимир Серен-оол хөөмей-ырының күжү-биле көргүзүп боор, хөөн-сеткил көдүрлүүшкүннүг (патетиктиг) поэтория сценарийин бижээн. Автор ук шиижиткен көргүзүгүн ол үеним ырларын бөлүглеп, сюжет тургузуглуг кылдыр чогаатган. Бо чыл—төөгүлүг болуушкуннун үгле эгези, алдан-маадырларның демисели барык үш чыгам чылларны (1883-85) хаара тудуп турар. Ынчангаш ыры-хөөмей, шин коллективтеринге көргүзүг-поэтория бараалгаттывыс.

БИРГИ БОЛУУШКУН

Туманналчак ак-көк чырык. Сүвүр-сүвүр, көк-көк даглар дүрзүзү. Даглар тос баштыг хуваанак ышкаш тос бизен чалым баштарлыг. Бурунгу тыва аялга дыка оожум болгаш делгеми-биле дан хаяазының хөгжүмү дег, хөөмей аяны ышкаш дыңналыр. Оон аразында эзенгилер, чүгенчулар-даа шыңгырап, кыңгыраар. Таңды ээзи —Ава-Тыва ак хептиг көстүп кээр, ол чоргаар, өндүр ышкаш сагындырар.

АВА-ТЫВА

Амыр-менди эреп келдим,
Албаты-чон, амыргын-на,
мендээ ынар!
Аткыышта кавайыңар —
Алтай-Таңды, Саяндайны
өргээ кылган,
Ажы-төлүм силерлериң
Ава-Тыва —иенер мен.
Өпейлеп каайн.
(өпей ыры).
Өпей-өпей оой,
Өпей-сарыым оой.
Өлчей-кежиин оой,
Өктерезин оой.
Увай-увай оой,
Уваң-сарыым оой.
Узун оруун оой,
Уткалыг-дыр оой.

Ава-Тыва үш-үш баштарлыг үш хорум хевирлиг даштар аразы-биле эртерге, ук даштар шимчеп, олурар кижилер дүрзүлери апаар. Ава-Тыва чугааланыр:

Сүвүр-сүвүр, көк-көк,
даглар,
Чүгеннетпес эмдик мал дег,
ээр Хемчик
Чүс он чылдар мурнунда-
даа,
Чүглүг ырын хөөмейлеп,
ырлап чыткан.

Оожум чоруптар. Чоорту чырып кээр. Кижи дүрзүлер «Тооруктуг долгай Таңдымның» аялгазын хөөмейлеп, дириг бойдус, араттар апаар, ол ырыны бир арат хостуг-шөлээн ырлап доскаш, чугааланыр:

САМБАЖЫК. Көрүнерем, оолдар бүгүде, ээр кара ээирни! Кижи чүге ыңдыг болбаан чүве прги? Магалыын, шөлээнин, эрезин, беднин. Ээ-та чаваазы, мен база ол ээир ышкаш шак ынчаар ужугуп чораан болзумза!

ДАЖЫМА. Ол чүү дээрин ол, эжим. Эзир ышкаш ушаан-даа болзувусса, сагыш-сеткилиинс-биле ужугуп чоруур эрлер-дир бис ийин, Самба!

КОМБУЛДАЙ. Ээ-та, чүү деп чүү дээрил аан.

«Чанчын чарлыының» аялгазы. Ырыны ырлап күүседілер. Хаяларга чөлеңдир олурупкаш, соннуг-мурнуг улаштыр хөөмейлеп, ырлажырлар. (Сагыш-сеткилдин шыдашпастап келген хөөнүн сеткилсагыштын хөй талалыы-биле, бот-боттарын деткижип илередирлер).

— Мунгаранчыын,
деңгеренчиин
Буза тыртказ, чоруй барза.
Буза тыртказ чоруур
дээрге,
Мунгаш дөңгү, кара кинчи.
— Чалгааранчыын,
кударанчыын
Чаза тепкеш, чоруй
барза.
Чаза тепкеш, чоруур дээрге,
Чанчын чарлыы, ноян
чарлыы.
— Өвүрүнден булут үнгеш,
Хадый-ла бээр, чаай-ла бээр.
Өртээлиннен элчи келгеш,
Кага-ла бээр, сүре-ле бээр.
— Кудараан-даа болумайны,
Күжүр үнгеш Дөргүнүмүү.
Кедерээн-даа болумайны,
Хендир үнгеш Дөргүнүмүү.
— Човаланыг күжүр бодум.
Чоос болган ала караам.
Хилинчектиг күжүр бодум.
Хиндик болган ала караам.

ДАЖЫМА. Кударап болбас, оолдар, кудараарга-чайыраарга...

— Хувурай бер, чайырай
бер,
Кудараштың чоор мен ону.
Кударай бээр, чайырай
бээр,
Куруяк мен бе, көшкүн мен
бе.
— Эрлик хаандан элчи
келзе,
Эр-ле чаасканн баргай-ла
мен.
Эжен хаандан элчи келзе,
Эштиг-өөрлүг баргай-ла мен.
— Дүнекиден кортпас болум
Дүктүг ыттан коргар мен бе.
Дүктүг чангы халып келзе,
Дүктеш кылдыр тепкей-ле
мен.
— Карангыдан кортпас
бодум.
Калдар ыттан коргар мен
бе.
Калга чанчын халып келзе,
Караш кылдыр тепкей-ле
мен.

КОМБУЛДАЙ.

Ээ-че! Эрге-кара сарыымны
ынай.
Эр кара бодумну ыңай.
— Суг-ла далай эртинелиг—
Ушта чалгын каар-ла боор.
Суук-ла карам эриг
баарлыг—
Уткуй көрүүн келир-ле боор.
— Чалаананың оглу чок бе.
Шавыраачы шөлбаңны чоор.
Чүртүвүстүң оглу чок бе,
Чургаан шерин калганы
чоор.
—Ушса, турза, кулун-на
ыйнаан,
Ушта халды берээлинер.
Утса, кагза уруг-ла ыйнаан,
Ушта чаңнай берээлинер.

САМБАЖЫК.

— Ээ-че, экер эрлерни,
Эптиг-демниг чорунар,
оолдар!
— Кадыгланза, кадыг-ла
бис,
Хая, даштан кадыг-ла бис.
Чымчактанза, чымчак-ла бис,
Чычыы пөстен чымчак-ла
бис.
— Тудар болза тудуңардан.
Дуруг үне бергей-ле бис,
Дуруг үне берген соонда,
«Дургун» дижип турган
силер.
— Аглаар болза анланар
даан.
Алдырбайн баргай-ла бис.
Алды баштыг Кара-Дагда
Аннар дижип турунар даан.
— Улаастарда ады четкен
Улуг күштүг алдан-дургун.
Чанчын, бегге чары четкен
Чаажыкпастаан алдан-
дургун.
— Чиргилчиннинг Оргу-
Шөлге
Шивээ кылыр, оңгу кылыр.
Чингижикке, Комбулдайга
Чинзе кадаар, чалаа
баглаар.
— Шаарарган Кара-Даггa
Чагы кадаар, баглааш
кадаар.
Самбажыкка, Дажымага
Чап-чаа өңнүг чинзе кадаар.

САМБАЖЫК. Күжүр-ле өөрүмнүг, күзелин аар! (Ырлай аарак)

— Эх, шары сирти үстүр
эвес,
Самбажыгы салыр эвес.
Хүлбүс мойнаа үстүр эвес,
Күжүр Самба салыр эвес!

ДАЖЫМА.

Демниг саскан —теве тудуп
чиир.
Демиселге —дем херек,
оолдар.
— Моон үнзе тывылбас бис.
Моол, Алтай кире бээр бис.
Дургуннапса, туттурбас бис,
Тумат чурту кире бээр бис.

АВА-ТЫВА (ырак бедиктен):

— Куш —уялыг,
Кижи — чурттуг.
Өскен чери — төрээн ие.
Өскелернин — соңгу ие.
Өскен черинерни,
Өргүн чонуларны
Өскүссүретпеңер,
оолдарым.
Хөй—мегелетпес,
Хөлеге — туттурбас.
Арга-ыяшты хат шимчедир.
Арат чонну шын шимчедир.
Хайыралыг Кара-Дагны,
Хайыын чыдар Хемчикти.
Кавай-иеңер мени
Кажан-даа кагбаңар!

ШУПТУ ДАҢГЫРАК ХЕВИРЛИГ:

Өске черже дескеш канчаар.
Өскен черге өлгей-ле бис.
Хары черже чоруп канчаар,
Кара баштар борта калзын.

ҮННЕР:

— Сөглээн сөс,
— Кертхен ыяш.
— Даңгырак сөс—
Дашка баскан таңма.
— Дугурушкан —
Дургуннар бис.
— Катчып келген —
Кайгалдар бис.
— Шизейликкен — доп,
Чиге сөглээн — сөс!

ХӨӨМЕЙ-ЫРЫ:

— Оңгу-шивээ Оргу-Шөлден
Ойлап дезип үнмес-даа бис.
Ооргда төрелдерни
Оваарып каап артар-даа бис.
— Кайзы-ширээ Кара-Дагдан
Кажып дезип үнмес-ле бис.
Кады-кожа төрелдерни
Кэгбайн, көрүп артар дээн
бис.

(ШУПТУ):

— Алды баштыг Кара-Даггa
Алдыртпас бис, туттурбас
бис.
Ажырымчы чилбилерни
Аңнап каар бис, эндеп каар
бис.
Бажы бедик Кара-Даггa
Бараан харап артып каар бис.
Байбан, чилби чүвелерни
Багга, чепке кожуп каар бис.

САМБАЖЫК:

Чүү-чү дижир ийик силер
мон, оолдар?

ҮННЕР:

— Коданчы ыт бе дээрге
күдүруу чок.
— Хопчу эшпи бе дээрге
чажы чок.
— Эрлик хаанның айбычызы
азанын орну.
— Эжен хаанның айбычызы
чүргаанның орну.
— Даг дег караны довук
дег ак базар.
— Хүүу келир— хүлү хадый
бээр.
— Сен утканда,
Мен сагынганда.

ДАЖЫМА:

Дүвүрээн-не боттарывысты.
Дүвүленген оруувусту.

ШУПТУ:

— Алды баштыг Кара-Даггы
Аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлээн чурттаалыңар.
— Чеди-Баштыг Кара-Даггa
Четтирбейн баргай-ла бис.
Адыр баштыг Кара-Даггa
Алдырбайн баргай-ла бис.

АВА-ТЫВА:

— Хаяа баарынга төрүттүнер,
Хая баарынга өлүр чоор.
Хартыгалыг Кара-Даггың
Хамык-көвей уялары манай
берди.
Даглар бедии турлаанарже
Далажыңар, бөлдүнчүнер,
оолдарым.
Каш кожуун экерлери,
Хая-дуруг дөлемнерни
ээлептинер.
Салаа-сайгыт дамыры дег,
Сайырларга доскуулдардан
тургузуңар.
Ээ-че, шу-де!
Экер-эрес эвирлериң
хостуун ыңай.
Казыргылай
Халдын орар, хартыгалар —
кайгалдарны!

Аттар даваныңың даажы. Хөөмей, сыгыт.

Карангылаашкын.

ИЯИГИ БОЛУУШКУН

Бедик. Бизеңнер баштары. Сыгыт — сырын аялгазы. Дургуннарның турлаанда улуг одаг. Ожук, от, Дан хаяазы. Бизеңнер сүвүрлер ыңдыңдан кончуг улуг алдын хүн хараача дег көдүрүлгеш, бизен бажыңга кээрге, ак хептиг Ава-Тыва ону холу-биле домнагылаптарга, дүңгүр дег дагжаар. Ол — хүн — дүңгүр. АВА-ТЫВА чажыын чашкаш, чугааланыр:

Каан-аяс эки хүн-дүр.
Кандыг кончуг хараача дег,
улуг хүн боор?
Дүрген соккан чүрек-даа дег,
Дүңгүр ышкаш медээ-үннүг
өлдевин аа?!
Шаг-үе кадыраан бе?
Сагыш-сеткил хайныккан бе,
чүү деп чүвел?
Карак шиммейн ора хонгаш,
Кайгалдар ам удуй хона
бердилер көр.
Кайгал өрлер, дыштанзыннар.
Кадын-агай душтуктарын
дүшке көрзүн.
Кайгал дээрге—соруу сынмас,
Хартыга дег кашпагайлар,
болбас ийик бе.
Хамык чоннуң, өскен черинің
Кайгап-харап эргелеткен,
төлдери-дир.
Кайгалдарда кадыг-дошкун,
Кара сагыш, үзел-даа чок;
эжерлер-дир...
Хаяалыг хүн, улам белип,
Кайгалдарже херелдерни
чажып көрем.
Хүрээленген даглар сиртин
Хүннүң алдын херелдери,
шона берди.
Тургуланар, кайгал өрлер,
Тура-сорук аялгазы,
куттулар-дыр.
Чоорту чоруй баар. Чадырлар дег бизеннерден кайгалдар

Чоорту чоруй баар. Чадырлар дег бизеннерден кайгалдар үнүп эгелээрлер. САМБАЖЫК ырлаар:

— Көзүлбестен көстүп-ле
кээр,
Хөрээ бедик Кызыл-Тайгам,
Хөөкүй тыва албатыңны
Көскеттирбейн, өршээп-ле
көр.
— Бараан харап көстүп-ле
кээр,
Бажы бедик Кызыл-Тайгам,
Багай тыва албатыңны
Базындырбайн, болчуп-ла
көр.

АРАТ-КАЙГАЛ:

— Чургаанларга бараан боор
дээш,
Чудай бердим, түрей бердим.
Моолдарга бараан боор дээш,
Могай бердим, шылай бердим.

ДАЖЫМА: — Ыңдыг ырыны ырлап чораан-дыр бис, а ам болзуп! Чудуруувус чудук алдынче супкан эвес бис, чудап-түреп чораан чоорааа!

САМБАЖЫК: Шын сес! Кайда кандыг ырлар ырлажып турар-дыр че, каш кожуулдан келген кайгалдар?

— Оорарган Оргу-Шөлү
Оюннарда сураглыг-дыр.
Ээрерген Эйлиг-Хеми
Эжен хаанда сураглыг-дыр.
— Бора-Шайның
Моолдут-Хемде
Богбам дуюу орук иззэн.
Мойнааракта, Торгалыгда
Бодум суурам үне берген.
— Чадаанда, Чыргакыда
Чаваа-богбам орук иззэн.
Чаа-Хөлде Алаш, Акта
Чарлыг адыы үне берген.
— Эжен хаанның хоойлузу—
Эрлик оран тамызы-дыр.
Эвээш санныг алдан-дургун—
Эштиг-өөрлүг болу берди.
— Чагыргадан чалданмас
бис.
Чаагын дөгеп кактырбас бис.
Хортаннардан кортпас-ла бис,
Холун сунуп хүлүтпес бис.
— Кижи чурту кидирээштиг,
Чортуп чадап, шошкунгурлап,
Кижи чеми химирелдиг,
Чооглап чадап, амзаңгырлап.
— Дыка-дыка хударакса,
Тыва чуртум бодай бээр мен
Тыва кадай божуп каргаан
Тыным-сүлдем бодай бээр
мен.
—Каргыраанның арга чарыы—
Каптагайның чаяаны-дыр.
Калга, дөрбет күрүктары
Кавайлаар дээш божуп
кагбаан.
—Мойнаарактың арга чарыы
Боду бүткен ораш-дыр оң.
Моол оглу хыйыр дөрбет
Божуп кагбаан, төрүп
кагбаан.

САМБАЖЫК: Хевис ышкаш — Хемчикке, өлбук ышкаш Оргу-Шөлге одаг долганып олурар бис бе, оолдар?

ДАЖЫМА: Эки аътка —ээ, эки кижээ — эш хөй болгай. Эрте-дээре хөделир-дир.

КОМБУЛДАЙ: Эрте турган кижи — эзер-чүгеннинг аътка четтигер. Эки аттарны эзертээр-дир, кайгалдар.

Шупту тус-тузунда шимчеп ат-хөлдүн дериг-херекселдерин тудуп, ниити хөөмей-сыгыт, каргыраа эгелээр.

«АТТЫН ДЕРИИ». (Арат кижинин аздын, оон дериг-херекселдерин мактаан хөөмей-шимчээшкиннинг сцена. Шимчээшкиннерниң сөөлү — аттыг чоруп олурар кылдыр көстүр).

ҮННЕР: — Орук баштап челзип олур че, Самба.

— Оран-чуртту ырлап орза-чүл?

— Ырлаарга ырак безин билдинер эвес.

САМБАЖЫК: Че-ве, оолдар. Чес-Булуну сеткил хандыр бадырып берейн.

Ыры «Чес-Булуң». Хөөмей-сыгыт ону үдеп, деткип турар.

ҮННЕР: — Кандыг кончуг кайгамчык ораи ыйнаан бе!

— Ырызы безин ыңдынныг.

— Шак мыңдыг орандан чарлырынын бергезин.

— Чарылбас бис, оолдар. Чарылгаш чоор!

— Оңу — бис, олар — бисти сактырлар.

ШУПТУ:

— Шөлге чыдар сөөгүвүс.
Шөлүлгээ баар боттарывыс.
Шатка чыдар сөөгүвүс
Шапшылгаа баар
боттарывыс.

АВА-ТЫВА:

— Ава кижи төлүм дээр,
Ажы-төлү шөлүм дээр.
Шын сеске чон ынак,
Шык черге үнүш ынак.
Канчаар кончуг
Кайгалдар боор силер,
оолдарым?!

Аттар киштээр. Чылгы даваныын даажы. Хөөмей-сыгыт. Оон сөзү тода ыңналыр:

— Алган-на дээр, чиген-не
дээр,
Алдан-дургун алган бе
ынчаш?

Айбылаңкан, ыдалаңкан Амыдырал актыг бе ынчаш? Ыракта ырлаан кыстың үнү ыңналыр:

КЫС:

— Дурут-даа бол, хая-даа
бол,
Туттуумайн халый бээр мен.
Дургун-даа бол, кайгал-даа
бол,
Туттунчу-ла бээр-ле мен.
Хая-даа бол, дуруг-даа бол,
Халбактанмайн халый бээр
мен.
Кайгал-даа бол,
дургун-даа бол,
Каттыжа-ла бээр-ле мен.

ҮННЕР:

— Оош, де!
— Орлан кысты!
— Оиза кысты!
— Оолдар, че!

ХӨӨМЕЙ ЫРЫ:

— Чүткүп-чүткүп базар
Борам
Чүген сарыы киргеи Борам.
Чүден-кымдан артык ынаам,
Чүлдү-чүрээм болган сарыым.
— Кызып-кызып маңнаар
Борам.
Кымчы сарыы киргеи Борам.
Кымдан-чүден артык ынаам,
Кызыл-тыным болган
сарыым.
Хөөмей-ыры ырай бээр.

(Уланчылыг).

АЯН ЫРЛЫГ АК-ЛА ХЕМИМ

Чаа-Хөл хемниң кедээзинде база Адар-Төш, Сесеге арттарның эдээнде чаптылган изиг оттуг: агы-кангы колдап үнген Ак-Хем деп чер бар. Бежен чылдар төнчүзүнге чедир маңаа школа, садыг, ыяш ажыл-агыйы дээш, оондаа өске шыырак-ла организацияларлыг колхоз турган. Ажыл-ижиннге бердинген, ак сеткилдиг чоннуг, чаа-ла бүт кырынга экономиказы хөгжүп сайзырап орган «Шверник» колхозту үстүү даргаларның айтыышкының өзугаар каттыштырар дээн соонда, үедүптен туруп келген бүдүн суурну каш-ла уе иштинде чоогунда арт ажыр «Ленин» колхозка көжүрүп эккелген. Ам ында аваа турган организацияларның черинде чангыс өрген-даа чок, үгле соргаа артканын көөр бис.

Кижи төрээн черинге, күш уязынга ынак дээр. Тыва кижи ындыг. Бодунун өскен төрээн черинден өскээр баар хөөнү чок. Ырак-узак чурттап чорааннар кырып азылааш, ыяап ол черинге кээп сөөгүн салырлар. Ук чернин чону Тыванын кайы-даа булунында улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ак сеткилдиг ажылдап чоруурлар.

Чаа-Хөлдү кожамыктар чүрту деп аваа эвес-ле алаан болгай. Шынап-ла, «кожамыкка кончуг-ла мен» дээн соонда, бадыра бергенде, сөсдомаанын чечен-мергенин, ыяңгылыг аялгаларын кижи кайгаар. Мээн уругларым иезин база Ак-Хем чүүттуг. Мен кожамыкка база шорум мен, ынчалза-даа оон чартыныга-даа кайын чедер ийик мен. Бир чылын Арыг-Үзүүнге О. Кошкар-оолдун 50 харлаанынга элээн-не ак-хемчилер чыылган чүве. Аваа ол совхозтун мурнакчы малчыны Шанмак Аныйның бадырганы Ак-Хемниң кожаннарын маңаа сактып бижизимзе артык эвес боор:

Агы-кангы изиг оттуг
Ак-Хем черге келир сен бе,
Артык ынак уруг-биле
Аралажып шыдаар сен бе?
Сесегенин сырыныга
Сериттенип келир сен бе,
Сорук чанныг уруг-биле
Сорулдажып шыдаар сен бе?

Бо дээрге аваа бөдүүн кожамыктар-дыр. Эгениичел, ыядыычал кижи эгени бээр, ыяды бээр ырларны кайызын ол дээр. Чоннуң кожамык сөстери дээрге-ле поэзия-дыр. Ынчангаш чаа-хөлчүлерни бойдус чаяганындан ыңдыг боор деп бодаар мен. Оон уламындан чонга билдингир ат-алдарлыг, сураглыг шүлүкчүлер база моон үнген чадапчок. Аваа А. Даржай, М. Өлчей-оол, А. Даржаа, Э. Кечил-оол, Д. Шоома, К. Кызыл-оол, С. Дүгүр-Сүрүн база аныя чаа эгелеп чоруур шүлүкчүлер дээш, оон-даа өскелер. Улуска билдинмес, чон аразында чоруур ыңдыг кижилер кайы көвей. Бодум хуумда ыңдыгларга Ак-Туругла Х. Сарыг-оолду киирип болур мен. Кандыг-даа концерттерге, байырлалдарга кижи тыппас чечен-мерген сөстерлиг шүлүктерин бо-ла бадыра бээр кижи. Оон шүлүк кылыраажын көрбээн кижи бизиннеес-даа ыйнаан.

Ак-хемчилериниң күдээлериниң бирээзи болганымда, оон чонунун ам болур сактыышкын-чыыжынга оларның ажылижинге, амыдырал-чүртталгазынга Ак-Хемнин аржаан сүүлгы ак орукту күзедим.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редактор. нун орлакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун орлакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнун орлакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити дел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көлөө ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргалда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлерниң хостуг хоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чериннге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле аңгыча бар болур. Айытынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг 111.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Июнь 19-та бистин ынак ачавыс **Михаил Доржуевич КАРА-САЛ** 40 харлаар. Ынчангаш ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег быжыг кадыкшылды, ажыл-ижиннге улуг-улуг чедишкиннерни күзеп түр бис.

Өөнүн ээзи Роза Кара-Сал, уруглары Чечек, Шончалай, Чодураа, Марта.

Бо чылдын июнь 20-де бистин өг-бүлевиске улуг байырлал—бистин ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Сергей Сундуевич ПАВУ** 70 харлаар. Ол-ла хүн ачавыс, ааваыс **Салчак Чанзановна ПАВУ**-биле кады өг-бүле тудуп, чурттаанындан бээр 50 чыл ою база болур. Олар 3 оолду, 2 кызы кижизидип өстүргеш, шүптүзүн дээди эртемге чедир өөредип каан буянныг ада-иевис болур. Олар оон ангыда уругларының 11 уругларын карактажып, сургап өстүрүшкеннер.

Күш-ажылга чүткүлдүг, чонунга хүндүткелдиг, амыдыралга туруштуг ачавысты, ааваысты ийи дакпыр байырлал-биле холбаштыр оларга сеткилдин ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип, ам-даа хөй-хөй чылдарда бистиниң аразыска чүрттап, угаангыр-сагынгыр, мерген арга-сүмезин берип, аас-кежиктиг, быжыг кадыкшылдыг боон чурттап чоруурун йөрээп тур бис.

УРУГЛАРЫ: Зоя, Оля, Крас, Вячеслав, Александр, күдээзи Виктор, кеизеттери—Анета, Чылбак, Галина, уругларының уруглары—Аяна, Сережа, Айлан, Байыр-кыс, Сайдаш, Эмилия, Лина, Володя, Орланмаа, Женя болгаш Лена.

Байыр чедирип тур бис!

Бо чылдын июнь 20-де **Уйнук** биле **Василий ОЮННАРНЫҢ** өг-бүле тутканындан бээр 10 чыл болурун таварыштыр бэйыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежиин, чедишкиннерни йөрээп, кезээде ажык сеткилдиг, аяк шайлыг, амданныг чемниг, ажы-төлге, чонунга эптиг-эвилең бооп, өг-бүленин мандып чурттаарын күзедивис.

Өгбелери, дүңмалары, чүржаттары Оюннар.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Бүдүрүлгелернин, ажыл-агыйларның удуртукчуларының болгаш фермерлерниң кичээнгейинге!

«СААЙЛЫ» дээр хуу ажылдыг бүдүрүлге чери моон алаанда айыткан янзы-бүрү маркалыг автобензовозтарны болгаш көжүп чоруур автоАЗС-тарны, автомобильдерни садып алырының чагыгларын болгаш баш удур телевирлерни хүлээп ап турарын чарлап турар.

ГАЗ-3307 АЦ-4,9 (1993 ч. июнь) — өртээ—4.470.000 рубль.
УАЗ-3303 (борттуг)—өртээ 4.900.000 рубль.
УАЗ-31512 (чиик)—өртээ 6.000.000 рубль.
УАЗ-3742 («Медпомощь»)—өртээ 5.900.000 рубль.

Автомобильдерниң өртектерин төлээриниң хевири кандыгдаа боон болур.

Айтырар телефон № 3-99-54.

ТАЙГА ЛАГЫЫР

1993 чылдын июнь 19-та Межегейге Ажыкай бээзинин дагып чорааны ыдык тайгазын дагыыр. Тыванын камбы ламазы Казак Сандак дагылганы кылыр.

Дагылга ёзулалы эртенгинин 10 шакта эгелээр.

ИЮНЬНҮҢ 20-НИҢ ХҮНҮНДЕ

1. Ырлаар, сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар бот-тывынгыр артистерниң мөөрейи (шанналдары: мал-маган, акша).

Эгелээри — 10 шакта.

Болур чери Межегей суурнун стадиону.

2. **Волейбол маргылдаазы** (акша шанналдыг).

Маргылдаага эр, херээжен командалар киржир.

Эгелээри — 10 шакта.

3. **Аът чарыжы** (шанналдары — аът, шары, ирт, серге).

Эгелээри — 10 шакта.

4. **64 мөгенин хүрежи** (Ол ышкаш 6 хар, 10 хар болгаш 16 харга чедир бичии оолдар хүрежир. Шанналдары — аът, шары, ирт, серге болгаш өртектиг белектер).

Эгелээри — 14 шакта.

Тайга дагыырының байырлалынга аалчылар — моол мөгелер болгаш артистер кээп киржир.

Дагылганын деткикчилери — «Межегей», «Кара-Булун» совхозтар болгаш хуу ажылдыг кижилер.

ОРГКОМИТЕТ.

Кызылдын медицина училищезинге өөрениксээрлерге

Кызылдың медицина училищези 1993-94 өөредилге чылында хүндүсү салбырның дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп алырын чарлап турар:

— **эмнелге херээниң (фельдшер) мергежили** — өөренир хуусаазы 2 чыл 6 ай;

— **сестра (медицина сестразы) херээниң мергежили** — өөренир хуусаазы 1 чыл 10 ай;

— **диш эмчизиниң мергежили** — өөренир хуусаазы 3 чыл 6 ай.

Училищеге 11 класс билигли кижилерни хүлээп алыр.

Эмнелге болгаш сестра херектерининн мергежилинге өөренип кирер дээннер дараазында шылгалдаларны тудар:

— **орус дыл болгаш литература**—эдертиг азы сөзүглел бижиир, **биология болгаш анатомия**— аас-биле.

Диш эмчизинин мергежилинге өөренип кирерин күзээн кижилер киреринин шылгалдаларын тударының мурнунда тускай комиссияга мергежил угланыышкынының талазы-биле беседаны эртер. Оларның тудар шылгалдалары:

— **орус дыл**—эдертиг азы сөзүглел,

— **химия**—аас-биле.

Училищеге өөренип кирер дээннер хүлээп алыышкын комиссиязынга дараазында документилерни киирери чугула:

1. Училище директорунун адынга капсырлаштырган майык өзугаар билдириишкин.
2. Ортумак билиг дугайында аттестат.
3. № 086V майыктын эмчи шынзылгазы.
4. Администрацияның шынзытканы күш-ажыл дептериндеи ушта бижилге.
5. 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.
6. Шериг албанныглар болза—шериг биледи, паспорт. Оларны боду көргүзер.

Билдириишкинни июнь 21-ден июль 14-ке чедир хүлээп алыр.

Киреринин шылгалдалары июль 15-те эгелээр.

Училищеге киир санаары августун 10-га чедир.

АДРЕС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажын № 2. Хүлээп алыр комиссия. Телефон № 2-41-19.

«НИКА» САДЫП ТУР

«НИКА» фирма «Кварц ТЦ 61 дээр өөнүг болгаш ырактан башкарар телевизорларны, а ол ышкаш «кухняның» «Кварц» 40 ТБ деп, аваа зкара телевизорларны садып алырын сүмелеп турар.

Ол ышкаш республиканың автобудүрүлгелеринге болгаш колхоз-совхозтарынга ГАЗ-53 автомобильдиг коленвалдарын садып болур бис.

Телефон №№ 3-60-30 болгаш 3-69-69.

АВТОМОБИЛЬ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИ!

Чаа ГАЗ-3307 (53) болгаш Москвич-2141 автомобильдерни база-ла чаа «КАВЗ» автобуска орвап тур мен. Ол ышкаш ГАЗ-66 автомашинаны база садып тур мен.

Садыглажыышкынның оон өске хевирлерин дугуржуп ап болур.

Чугаалажып алыр телефонун № 3-11-77.

ЧАЛАЛГА

Хандагайты ортумак школазын 1971 болгаш 1973 чылдарда доосканнары бо чылдын июнь 25-те 20 чыл болган юбилейге киржири-биле Хандагайты суурга келирин чалап тур.

КҮШ ЧОК БОЛДУРАР

Ноябрина Николаевна Ховалытның адынга Кызылдың № 12 школазының 1992 чылда бергени бышкан билигниң № 353186 аттестадының читкениниң ужурундан ону күш чок деп санаар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунга, Тыва Республиканың Президентизинге, республиканың Чазаанга, «Шын», «Тувинская правда» солуннарның редакцияларынга, районнар чагыргаларының даргаларынга, республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга болгаш оон эргелелдериннге, Тываның арат ажыл-агыйларының ассоциациязынга, колхозтарының, совхозтарның баштаар черлериннге, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң өске-даа коллективтериннге. Кызыл хоорайның хөй-хөй организацияларынга, албан черлериннге болгаш бистин буянныг чаагай сеткилдиг бүгү эштериискеге, кожаларывыска, таныштарывыска бистин ынак оглувус— Таир Вадимович Оюнович орнукшудулгазынга киржип дузалашканы дээш, биске ханы кажыыдалдыг хүннерде бистиңбиле кады турганы дээш мөгейин четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Вадим Оюннуң өг-бүлези.

Бистин уруувус, дүңмавыс, угбавыс Руслана Алотовна Салчакты сөөлгү орукче үдээринге киржип, биске дуза чедирип, ажыл-шүүгүүвүстү деңге үлешкен чонувуска, эшөөрүвүске, дөргүл-төрелдерге, а ол ышкаш «Совет Тыва», «Буруңгаар» совхозтарның баштаар черлериннге, Сут-Бажы көдээ Советинге четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Өөнүң ээзи, угбалары, дүңмалары, төрелдери.

КИНО

ИЮНЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крыса булуңу» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда;

ВИДЕОЗАЛ: «Боксёр» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сөөлгү саналга» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 16 мультфильмнер чыындызы 9.00, 10.30 шактарда; **«Ынакшыл болгаш хуулгаазын»** 12.50 15.10, 17.30, 19.30 шактарда.